

AZƏRBAYCAN DİLİ

tədris dili

DƏRSLİK

4

2-ci hissə

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ DÖVLƏT HİMNİ

Musiqisi *Üzeyir Hacıbəylinin,*
sözləri *Əhməd Cavadındır.*

Azərbaycan! Azərbaycan!
Ey qəhrəman övladın şanlı Vətəni!
Səndən ötrü can verməyə cümlə hazırız!
Səndən ötrü qan tökməyə cümlə qadیرiz!
Üçrəngli bayrağınla məsud yaşa!

Minlərlə can qurban oldu,
Sinən hər bə meydan oldu!
Hüququndan keçən əsgər,
Hərə bir qəhrəman oldu!

Sən olasan gülüstan,
Sənə hər an can qurban!
Sənə min bir məhəbbət
Sinəmdə tutmuş məkan!

Namusunu hifz etməyə,
Bayrağını yüksəltməyə
Cümlə gənclər müştəqdir!
Şanlı Vətən! Şanlı Vətən!
Azərbaycan! Azərbaycan!

HEYDƏR ƏLİYEV

AZƏRBAYCAN XALQININ ÜMUMMİLLİ LİDERİ

RAFİQ İSMAYILOV, ÜLKƏR NURULLAYEVA, ŞƏHLA ZAHİDOVA,
İRADƏ BAYRAMOVA, Aysel XANALIYEVA, KÖNÜL CƏLİLOVA

AZƏRBAYCAN DİLİ

(tədris dili)

Ümumi təhsil müəssisələrinin 4-cü sinifləri üçün
Azərbaycan dili fənni üzrə dərslik
(2-ci hissə)

©Azərbaycan Respublikası Elm və Təhsil Nazirliyi

**Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0
International (CC BY-NC-SA 4.0)**

Bu nəşr Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International
lisenziyası (CC BY-NC-SA 4.0) ilə www.trims.edu.az
saytında əlçatandır. Bu nəşrin məzmunundan istifadə edərkən
sözügedən lisenziyanın şərtlərini qəbul etmiş olursunuz:

İstinad zamanı nəşrin müəllif(lər)inin adı göstərməlidir.

Nəşrdən kommersiya məqsədilə istifadə qadağandır.

Törəmə nəşrlər orijinal nəşrin lisenziya şərtlərilə yayılmalıdır.

Bu nəşrlə bağlı irad və təkliflərinizi
trm@arti.edu.az və derslik@edu.gov.az
elektron ünvanlarına göndərməyiniz xahiş olunur.
Əməkdaşlığınız üçün əvvəlcədən təşəkkür edirik!

5

BİRİNCİLƏR: “İLK” VƏ “ƏN”

Fəsilər	səhifə
1 • ŞƏRQDƏ İLK DƏFƏ...	8
2 • GİNNESİN REKORDLAR KİTABI	14
3 • AMERİKANIN KƏŞFİ	20
4 • SÜRƏT, SÜRƏT, SÜRƏT...	26
Ümumiləşdirici təkrar	31

6

TARİXİ ŞƏXSİYYƏTLƏR

Fəsilər	səhifə
1 • ELM DÜNYASININ ŞAHI	34
2 • FATEHLƏR	40
3 • ADİL HÖKMDAR	46
4 • TARİXDƏ İZ QOYAN QADINLAR	52
Ümumiləşdirici təkrar	57

7

ELMİ FANTASTİKA

Fəsilər	səhifə
1 • YADPLANETLİLƏR	60
2 • KEÇMİŞƏ SƏYAHƏT	68
3 • KOSMOSA SƏYAHƏT	75
Ümumiləşdirici təkrar	81

8

İXTİRALAR VƏ KƏŞFLƏR

Fəsilər	səhifə
1 • COĞRAFİ KƏŞFLƏR	84
2 • SÜNİ İNTELLEKT	92
3 • ÖLÇÜ VAHİDLƏRİ	97
4 • TİBDƏ İXTİRALAR	101
Terminlərin izahlı sözlüyü	106

Kitabınla tanış ol

SÖZ BOĞÇASI

Mövzu ilə bağlı yeni sözlər

• Söz boğçası •

• sükan • şahin • atlet • qət etmək

BUNLARI BİLMƏLİYİK

Dil qaydaları və nitq bacarıqları ilə bağlı ümumi anlayışlar

Dil qaydaları

4 A Cümlələrdəki “kimi” sözünün zaman, yoxsa bənzətmə bildirdiyini müəyyən edin.

1. Mən atam kimi qəhrəman olacağam.
2. Axşama kimi kitab oxudum.

• Bunları bilməliyik • QOŞMA

• Bəzi köməkçi nitq hissələri sözlərə qoşularaq müəyyən məna çaları yaradır.

Qoşma	Yaratdığı məna çaları
evə qədər	məsafə
məktəbə tərəf	istiqamət
səndən ötrü	səbəb
dərindən sonra	zaman

Bela sözlər **qoşma** adlanır.

B Verilmiş qoşmaları uyğun nöqtələrin yerinə yazmaqla cümlələri köçürün.

1. Stadionu ... piyada getdik.
2. Müəllim sinfə daxil oldandan ... zəng vuruldu.
3. Əhməddən ... hamı dərsi maraqla dinləyirdi.
4. Zərifə öz əməyi ... hörmət qazanıb.

a. sonra
b. qədər
c. ilə
ç. savayı

C Qoşmaları sözlərə uyğunlaşdırın və ifadə etdiyi mənanı müəyyən edin.

1. qələm
2. dostu
3. ondan

a. görə
b. əvvəl
c. ilə

1. bizə
2. sizdən
3. ailə

a. üçün
b. doğru
c. başqa

• Diqqət edin •

- Qoşmalar sözə qoşularkən həm bitişik, həm də ayrı yazılır:
1. Birhecalı qoşmalar bitişik yazılır: **uşaqtək, səhərəcən, kəndədək** və s.
2. İki və daha artıq hecadan ibarət qoşmalar ayrı yazılır: **işiraka görə, oxumaq üçün, meşəyə qədər** və s.
3. **İlə** qoşması həm bitişik, həm də ayrı yazılır: **müəllimlə, müəllim ilə**.

Ç Verilmiş qoşmaları nöqtələrin yerinə yazmaqla cümlələri köçürün.

1. Səhər açılan ... quşların cəh-cəhi eşidilir.
2. Əsgərlərimiz səhərə... döyüşdülər.
3. Nənəm telefon... danışır.
4. Uşaqlar meşəyə ... yollandılar.
5. Dərindən ... tədbir keçiriləcək.

cən sarı kimi la sonra

5-ci bölmə • BİRİNCİLƏR: “İLK” VƏ “ƏN”

19

YADDA SAXLA

Nitq bacarıqları ilə bağlı yeni anlayışlar

• Yadda saxla • MÜBALİĞƏ NƏDİR?

- Bəzən bədii mətnə varlıq və ya hadisə daha qabarıq, şişirdilmiş şəkildə təsvir olunur. Bu, **mübaligə** adlanır.

Palıd ağacının başı göyə çatırdı.

Bu cümlədə ağacın çox hündür olmasını bildirmək üçün mübaligədən istifadə olunub. Mübaligə – **məcəzi mənalı** ifadədir.

FAYDALI MƏSLƏHƏT

Dil qaydaları və nitq bacarıqları ilə bağlı tövsiyələr

Faydalı məsləhət YAZI İŞİNİN YOXLANILMASI

- Yazı işini yoxlayan zaman aşağıdakılar nəzərə alınmalıdır:
 - Sözlərin orfoqrafik normalara uyğun yazılması;
 - Dürğu işarələrindən düzgün istifadə;
 - Sözlərin yerli-yerində istifadə edilməsi.

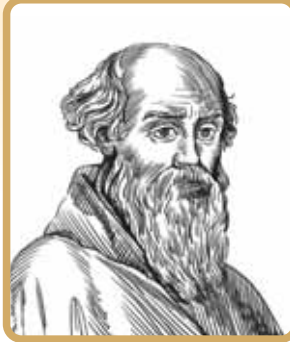
5

BİRİNCİLƏR: “İLK” VƏ “ƏN”

A Şəkillərlə məlumatları uyğunlaşdırın. Bu şəxslər haqqında bildiklərinizi danışın.

Yuri Qaqarin
(1934-1968)

Arezzo Qvido
(992-1050)

Əl-Xarəzmi
(780-850)

Nil Armstrong
(1930-2012)

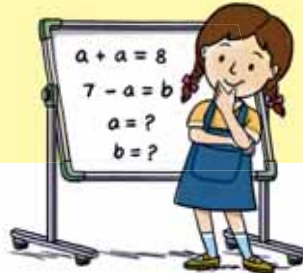
- A. İlk dəfə olaraq musiqidə not sistemi yaradıb.
- B. İlk olaraq Ayın səthinə enib.
- C. İlk dəfə kosmosa səyahət edib.
- Ç. İlk dəfə 0 (sıfır) rəqəmindən istifadə edib.

B Sinfinizdə hansı uşaqlar birincidirlər?

• Kim mətnləri hamıdan tez oxuyur?

• Kim məsələləri hamıdan tez həll edir?

• Kim hamıdan sürətli qaçır?

C Müzakirə

Aşağıdakı suallar ətrafında düşünün və müzakirə aparın.

- İstənilən sahədə birinci olmağa cəhd edirsinizmi? Nə üçün?
- Sizcə, birinci olmaq insanda hansı hisslər yaradır?
- Birincilik insan xarakterinə necə təsir göstərir?
- Sizcə, birinci olmaq üçün insana hansı keyfiyyətlər lazımdır?

Vunderkindlər haqqında məlumatları oxuyun.

Bu uşaqlarla müsahibə üçün suallar hazırlayın. Müsahibəni səhnələşdirin.

Müşahidələrə görə, insanlar bir səhifəni iki dəqiqəyə oxuyurlar. Lakin çox sürətlə oxuya bilən adamlar da var. Moskvalı məktəbli Svetlana Arxipova bu sahədə dünya rekorduna imza atıb. O, sürətli oxu üzrə keçirilən müsabiqədə iki dəqiqəyə 48 səhifə oxuyub və oxuduğu mətn üzrə verilən 10 sualdan doqquzuna düzgün cavab verib.	1-ci qrup
Belçikalı Loran Simmons dünyada ən gənc universitet məzunudur. O, dörd yaşında məktəbə getmiş, cəmi dörd ilə orta məktəbi bitirmiş və universitetə daxil olmuşdur. 2021-ci ildə 11 yaşında universiteti bitirən Loran hazırda tibb sahəsində elmi araşdırmalarını davam etdirir. O, süni insan orqanları yaratmaq arzusundadır. Gənc alim leqo yığmağı və fantastik filmlərə baxmağı sevir.	2-ci qrup
Azərbaycanlı Ruslan Səfərov bir yaşında hərfləri və rəqəmləri öyrənib. O, iki yaşında yazmağı, oxumağı bacarır, sadə tənlikləri həll edirdi. Ruslan altıraqəmli ədədlər üzrə şifahi hesablamalar aparır. Buna görə də onu "kalkulyator oğlan" adlandırırlar. Qeyri-adi istedadına görə bu vunderkind oğlanı dünyanın bir çox ölkələrinin televiziya verilişlərinə dəvət edirlər.	3-cü qrup
Səudiyyə Ərəbistanından olan Ritay əl-Nəzminin adı ən gənc yazıçı kimi rekordlar kitabına düşüb. 12 yaşlı bu qız iki irihəcmli kitab yazıb. Onun dediyinə görə, öz fikirlərini dünyadakı yaşlıları ilə bölüşmək qərarına gəlib. Ritay əsər yazmaq istəyən hər kəsə yardım etməyə hazır olduğunu bildirib. Hazırda 3-cü kitab üzərində işləyir.	4-cü qrup

1 A

“Müstəqillik” sözünün mənasını izah edin. Müstəqil dövlətin hansı rəmzləri var?
Bu haqda bildiklərinizi danışın.

ŞƏRQDƏ İLK CÜMHURİYYƏT

•Söz boğçası•

- cümhuriyyət
- təmkinlə
- örnək

Hikmət sevir ürəkdən
Doğma Azərbaycanı.
O, həmişə öyünür:
– Vətənimə tay hanı?!
Amma bəzi suallar
Ona rahatlıq vermir.
Babasından soruşur
Bilmədiyini bir-bir:

– İlk dəfə bu torpaqda
Dövlət necə yaranıb?
Necə olub, bu ölkə
“Azərbaycan” adlanıb?

Baba da hər sualı
Təmkinlə izah edir.
Soruşduğu hər şeyi
Nəvəsinə öyrədir.

Bu gün də bir suala
Cavab tapmırdı Hikmət:
“Görəsən, nə deməkdir
Şərqdə ilk cümhuriyyət?”

Yaxınlaşıb babaya
Hikmət istədi kömək.
Baba başladı sözə
Ona tumor çəkərək:

“Şərqdə müstəqilliyə
İlk dəfə imza atan
Bilirsənmi kim olub?
– Anamız Azərbaycan!

Milli dövlət qurdular
Vətənpərvər oğullar.
Zəfər çaldı həqiqət,
Gerçək oldu xəyallar.

Qazandı sevgi, hörmət,
Tanındı Odlar yurdu.
Bax budur cümhuriyyət:
Gerb, himn, bayraq və ordu.

Azadlıq istəyəne
Örnək oldu bu dövlət.
Bu gün də müstəqildir
Şərqdə ilk cümhuriyyət.

Fəxr et doğma Vətənlə,
Unutma bu sevinci.
Çalış Vətənin kimi
Həmişə ol birinci!”

Şəhla Zahidova

Söz ehtiyatı

B Cümlələrdə fərqləndirilmiş sözləri söz boğçasındakı ifadələrlə uyğunlaşdırın.

1. Şuşanı azad edən qəhrəman oğullarımız hər kəsə *nümunə* oldu.
2. *Respublikamız* tarixdə şərəfli yol keçmişdir.
3. Xalqımız qələbə çalacağı günü *səbirlə* gözlədi.

C Şeirdəki “*ilk dəfə imza atan*” ifadəsini necə başa düşürsünüz?

Düşün və cavab ver

Ç Ölkəmizdə hansı bayram Azərbaycan Cümhuriyyətinin yaranması ilə bağlıdır? Bu bayram nə vaxt qeyd olunur?

D *Zəfər çaldı həqiqət, Gerçək oldu xəyallar* misralarını II Qarabağ müharibəsi ilə necə əlaqələndirərdiniz?

E Yaddaş xəritəsinə uyğun qeydlər götürməklə “Azərbaycan Cümhuriyyəti” mətnini dinləyin.

Ə Dinləmə mətnindəki hansı məlumatlar “Şərqdə ilk cümhuriyyət” şeirində öz əksini tapıb? Həmin misraları seçib oxuyun.

F “Azərbaycan Cümhuriyyəti” dinləmə mətni üzrə götürdüyünüz qeydlər və “Şərqdə ilk cümhuriyyət” şeirindəki məlumatlara əsasən informativ mətn yazın.

2

A

Üzeyir Hacıbəyli haqqında bildiklərinizi danışın.

B

Opera və operetta janrları haqqında nə bilirsiniz? Onlar bir-birindən nə ilə fərqlənir?

C

Sizcə, opera yazmaq ssenari yazmaqdan nə ilə fərqlənir? Opera yazmaq üçün müəllifin hansı bacarıqları olmalıdır?

ŞƏRQDƏ İLK OPERA

Məşhur Azərbaycan bəstəkarı Üzeyir bəy Hacıbəyli 1907-ci ildə “Leyli və Məcnun” operasını yazdı. Bu bütün müsəlman aləmində ilk milli opera idi.

1

Üzeyir bəy Hacıbəyli xatirələrində yazırdı: *“1897-ci il idi. Mən doğma şəhərim Şuşada “Leyli və Məcnun” əsərindən bir səhnəcik gördüm. O qədər təsirləndim ki, opera yazmaq qərarına gəldim”. Səhnəciyi məşhur xanəndə Cabbar Qaryağdıoğlu tək ifa edirdi. Kiçik Üzeyir bu ecazkar səsə qulaq asa-asa göz önündə böyük bir kollektivin musiqili tamaşada oyununu canlandırırdı.*

* * *

2

Bu hadisədən 10 il keçdi. Üzeyir bəy Hacıbəyli “Leyli və Məcnun” operasını yazdı. Operanı tamaşaya qoymaq üçün ilk növbədə aktyorlar tapmaq lazım idi.

Bir gün Üzeyir bəy Bakıda su satılan köşkün yanında keçirdi. Birdən kiminsə gözəl səsle muğam oxuduğunu eşitdi. Bu, aktyor Hüseynqulu Sarabski idi. O, gündüzlər su satmaqla ailəsini dolandırır, axşamlar isə teatrda çalışırdı.

Üzeyir bəy Sarabskinin səsinə heyran oldu. Ona yaxınlaşmış opera yazdığını və Məcnun rolunda onu görmək istədiyini dedi. Hüseynqulu həvəslə razılaşıdı.

Sarabski “Məcnun” rolunda

* * *

3

Leyli roluna ifaçı tapmaq çox çətin idi. Çünki teatrda bütün rolları kişilər ifa edilirdilər. Leyli roluna elə gənc tapmaq lazım idi ki, həm səsi olsun, həm də qrimdən sonra qadına bənzəsin.

Əbdürrəhman Fərəcov
“Leyli” rolunda

Bir gün Üzeyir bəy, Sarabski və rejissor Hüseyn Ərəblinski çay içə-içə bu barədə söhbətləşirdilər. Bu zaman çayxanada köməkçi işləyən arıq, ağbəniz oğlanın zümzüməsi eşidildi. Hər üçü səs gələn tərəfə çevrildi... Bu gənc oğlanın görkəmi də, səsi də Leyli roluna çox uyğun gəlirdi.

Çayçı köməkçisi Əbdürrəhman Fərəcovu Leyli rolunu ifa etməyə güc-bəla ilə razı saldılar.

4

Opera 1908-ci il yanvar ayının 12-də səhnəyə qoyuldu. Tamaşanın rejissoru Hüseyn Ərəblinski idi. Üzeyir Hacıbəyli isə orkestrə dirijorluq etməli idi. Lakin orkestrdə skripka çalan olmadığına görə Üzeyir bəy özü skripkada çalmalı oldu.

Dirijorluq isə gənc yazıçı Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevə həvalə edildi. Bu işdə təcrübəsi olmasa da, o, vəzifəsinin öhdəsindən məharətlə gəldi.

5

Əbdürrəhman Fərəcov ilk çıxışdan sonra qadın rolunu oynamaqdan boyun qaçırdı. Sonralar uzun müddət Leyli rolunda Əhməd Ağdamski çıxış etdi. 1924-cü ildə isə bu rolun ilk qadın ifaçısı Sona Hacıyeva səhnəyə çıxdı.

Operanın ilk dəfə səhnəyə qoyulmasından yüz ildən artıq vaxt keçib. Bu gün də Üzeyir bəyin bu ölməz əsəri ürəkləri fəth edir.

• Söz boğçası •

- opera
- köşk
- qrim
- zümzümə
- həvalə etmək
- dirijorluq

Nə anladın?

Ç

Mətnə əsasən fikirlərin düzgün və ya yanlış olduğunu müəyyən edin.

1. Kiçik səhnəcik opera yaratmaq ideyasına səbəb oldu.
2. Üzeyir bəy Hüseynqulu Sarabski ilə söhbətdən sonra opera yazmaq fikrinə düşdü.
3. Leyli rolunun ilk ifaçısı hər tamaşada alqışlarla qarşılandı.
4. Operanın tamaşaya qoyulduğu ilk 16 ildə Leyli rolunu kişi aktyorlar ifa etdilər.

D

Verilmiş yarımbaşlıqların mətnin hansı hissəsinə aid olduğunu müəyyən edin. Fikrinizi əsaslandırın.

A. Səhnəmizin ilk Leylisi	Ç. Opera yazmaq ideyası
B. Operanın sonrakı taleyi	D. İlk tamaşadakı çətinliklər
C. Məcnun rolunun ilk ifaçısı	

Düşün və cavab ver

E

Mətnə altından xətt çəkilmiş cümlələri bir daha oxuyun. Buradakı məlumatlardan hansı nəticələrə gəlmək olar?

NÜMUNƏ

Cümlə	Nəticə
<i>Bir gün Üzeyir bəy Bakıda su satılan köşkün yanından keçirdi.</i>	O dövrdə Bakıda su qıtlığı var idi.

3

A

“Şərqin ən məşhur operettası” mətnini dinləyin. Bu mətni məzmun və ideya baxımından “Şərqdə ilk opera” mətni ilə müqayisə edin.

B

“Şərqdə ilk opera” mətninin son cümləsini oxuyun. Sualları cavablandırın.

Bu gün də Üzeyir bəyin bu ölməz əsəri ürəkləri fəth edir.

- Cümlədə altından xətt çəkilmiş sözlər hansı mənada işlənmişdir?

Ölməz: A) Həmişə yaşayan, sağ qalan, heç vaxt ölməyən
B) Xalqın xatirəsindən silinməyən, unudulmayan

Fəth etmək: A) Silah gücü ilə almaq; tutmaq, zəbt etmək, işğal etmək
B) Təsir etmək, özünə yer eləmək, dərinə işləmək

- Bu sözlər cümlədə həqiqi, yoxsa məcazi mənada işlənmişdir? Cavabınızı əsaslandırın.

• Yadda saxla •

MƏCAZ – FİKRİN TƏSİRLİ İFADƏ VASİTƏSİ

Hər hansı varlığın əlamətini daha qabarıq ifadə etmək üçün çox zaman məcazi mənəli sözdən istifadə edilir.

*Uzaqdan **məğrur** palıd ağacı görünürdü.*

Feillər də məcazi mənada işləyə bilər:

*Vaxt çox tez **uçurdu**.*

Məğrur olmaq insana, uçmaq isə quşa aid xüsusiyyətlərdir.

*Daha çox bədii mətnlərdə rast gəlinən bu cür söz və ifadələrə **məcaz** deyilir.*

C

Şeirlərdəki hansı əlamət bildirən sözlər məcazi mənada işlənib?

1

Qəmli payız ötüşdü,
Qəzəbli qış yetişdi.
Üşüdü dağ, meşə, çöl,
Dondu kiçik çayla göl.

2

Gələndə nazlı bahar
Canlanır lal qayalar.
Şən çöllər çiçək açır.
Dağ, dərə ətir saçır.

Ç

Cümlələrdəki nöqtələrin yerinə elə feil seçin ki, məcazi mənada işlənsin.

1. Yarpaqlar

(saralır / pıçıldaşır)

2. Yaz gələndə təbiət

(oyanır / yaşllaşır)

3. Maşının mühərriki

(guruldayır / nərildəyir)

4. Nahaq söz insanı

(əşəbiləşdirir / yandırır)

5. Göy üzündə buludlar

(uçuşur / görünür)

6. Onu narahat edən şübhələr

(dağıldı / unuduldu)

Dil qaydaları

4

A

Lüğətin köməyi ilə cümlədə altından xətt çəkilmiş sözləri izah edin.

Leyli roluna ifaçı tapmaq çox çətin idi.

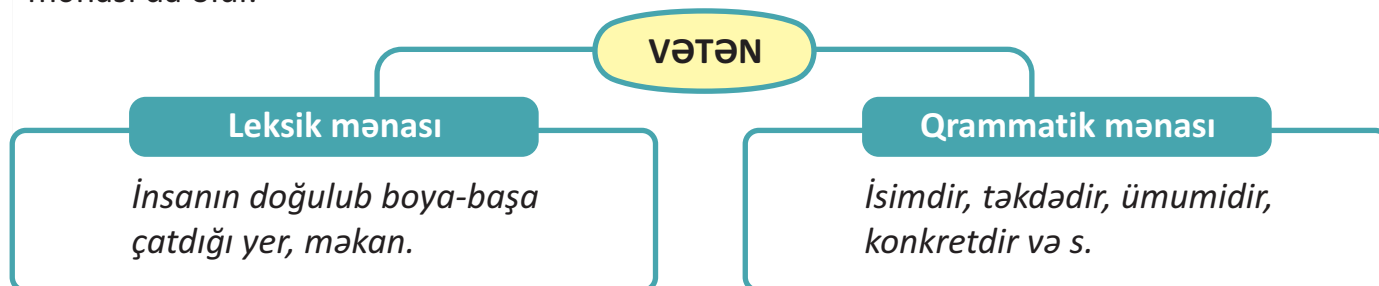
Aşağıdakı xüsusiyyətlərin hansı sözə aid olduğunu müəyyən edin.

- A) Ümumi isimdir, konkretir, təkdədir, quruluşca düzəltmədir.
- B) Sifətdir, çoxaltma dərəcəsinədir.
- C) Ümumi isimdir, yönlük haldadır, təkdədir, quruluşca sadədir.

• Bunları bilməliyik •

SÖZÜN LEKSİK VƏ QRAMMATİK MƏNASI

- Sözün lüğətdə verilən izahı onun leksik mənasıdır. Bununla yanaşı, sözlərin qrammatik mənası da olur.

- Köməkçi nitq hissələrinin yalnız qrammatik mənası olur. Onlar heç bir suala cavab vermir. Məsələn, **Uşaq yıxıldı, amma ağlamadı** cümləsində “amma” sözünün leksik mənası yoxdur. Grammatik mənasına görə isə bu söz bağlayıcıdır.

B

Cümlələrdə fərqləndirilmiş sözlərin leksik və qrammatik mənalarını izah edin.

1. **Qıpqırmızı güllər bağçaya** yaraşıq verirdi.
2. **Komandamızın** oyunçuları **sarımtıl** geyimdə **çığış edirdilər**.
3. **Həyatda çoxlu** uşaq var idi.
4. Babam və **mən tez-tez** dənizin **sahilində dincəlirik**.

C

Cümlədəki sözləri cədvəl üzrə qruplaşdırın.

1. Vay-vay, səhərə qədər hava düzəlməz ki?
2. Aydan və Sevda parka tərəf getdilər.
3. Axı gecikərik, bəlkə, sən də Arzu ilə gələsən?

Leksik və qrammatik mənası olan sözlər	Yalnız qrammatik mənası olan sözlər

1

A

Sizcə, rekordlar insanları niyə maraqlandırır?

Aşağıdakı suallar ətrafında düşünün və fikirlərinizi söyləyin.

- Sizcə, ən ucaboy insanın boyu nə qədərdir?
- Hansı heyvan daha sürətlə qaçır?
- Ən yüksək zirvənin hündürlüyü nə qədərdir?
- Yer üzündə ən ağıllı insan kimdir? Bunu necə müəyyən edirlər?

REKORDLARA İMZA ATAN “REKORDLAR KİTABI”

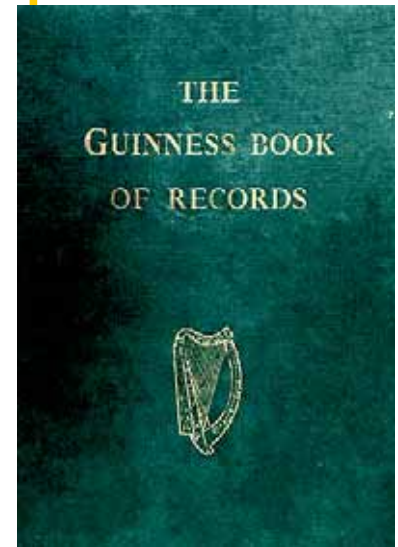
Bu əhvalat 1951-ci ildə baş verib. İrlandiyada Ginnes zavodunun əməkdaşı Hyu Biver bir tanışı ilə ova çıxır. Ov zamanı onların arasında mübahisə yaranır: hansı quş daha sürətlə uçar? Mübahisə heç bir nəticə vermir, çünki bunu dəqiqləşdirmək üçün mötəbər mənbə yox idi.

Sonradan Hyu Biver müşahidə aparır və görür ki, insanlar tez-tez birincilik haqqında mübahisəyə qoşulurlar. O qərara gəlir ki, bir sorğu kitabı nəşr etsin, bu kitabda dünyada baş verən qeyri-adi hadisələr, kəşflər, rekordlar haqqında məlumatları toplansın.

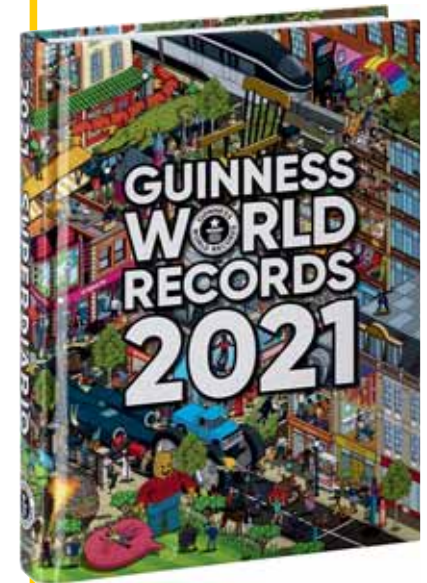
Kitabın hazırlanması üçün dünyanın müxtəlif elmi və mədəniyyət mərkəzlərinə, idman klublarına və digər təşkilatlara sorğu məktubları göndərilir. Bu təşkilatlar çox böyük həvəslə müxtəlif sahələrdə rekordlar haqqında dəqiq məlumatlar verirlər.

Beləliklə, 1955-ci ildə dünya rekordları haqqında 198 səhifəlik ilk sorğu kitabı işıq üzü görür. Hyu Biver kitaba zavodun təsisçisi Artur Ginnesin adını verir. Kitabın 50000 nüsxəsi az bir müddətdə satılıb qurtarır. İlk illər rekordlar kitabı yalnız kiçik mətnlərdən – rekordlar haqqında məlumatlardan ibarət idi. Sonradan kitaba illüstrasiyalar da əlavə olundu.

Rekordlar haqqında məlumatları özündə toplayan kitabın satışı da çox keçmədən rekord nəticələr göstərir. Hazırda “Ginnesin dünya rekordları” kitabı dünyanın 100-dən çox ölkəsində 37 dildə milyon nüsxələrlə çap olunur. Daha bir rekord: bu kitab dünya kitabxanalarında ən çox oğurlanan kitab kimi də məşhurdur.

1955-ci il nəşri

2021-ci il nəşri

“Ginnesin dünya rekordları” kitabına düşmək iddiasında olan şəxs əvvəlcə bu şirkətin internet saytına müraciət etməlidir. Saytda qaydalarla tanış olmaq və qeydiyyatdan keçmək lazımdır. Namizədin məlumatları 4 həftə ərzində araşdırılır. Sonra o hansısa sahədə ən yüksək nəticə göstərdiyini nümayiş etdirir. Bu nümayişdə mütləq Ginnes şirkətinin nümayəndəsi iştirak etməlidir. Rekord təsdiq olunarsa, ilkə imza atan şəxsə sertifikat göndərilir.

Özündə qeyri-adi bacarığın olduğuna inanan hər kəs Ginnesin rekordlar kitabına düşmək üçün cəhd edə bilər.

• Söz boğçası •

- mötəbər • sorğu kitabı • iddia etmək • sertifikat
- işıq üzü görmək • namizəd • qeydiyyat • təsisçi

Nə anladın?

B Mətnə görə düzgün fikri müəyyən edin.

- Ginnes kitab üçün rekordlar haqqında məlumat toplayan şəxsin adıdır.
- Kitabın ilk nəşri uğurla satılır.
- “Ginnesin dünya rekordları” kitabı dünyanın 37 ölkəsində nəşr olunur.
- Ginnesin rekordlar kitabına müraciət edən hər bir şəxsə sertifikat verilir.

C Mətnə hansı suala cavab yoxdur?

- Rekordlar kitabının yaradılması ideyası kimə məxsusdur?
- Ginnesin rekordlar kitabı hansı rekordlara imza atıb?
- “Ginnesin dünya rekordları”na hansı azərbaycanlılar düşüb?

• Söz ehtiyatı

Ç Mətnədən seçilmiş cümləni oxuyun. Bu cümlədə hansı ifadə məcazi mənada işlənmişdir? Fikrinizi əsaslandırın.

Beləliklə, 1955-ci ildə dünya rekordları haqqında 198 səhifəlik ilk sorğu kitabı işıq üzü görür.

D Bunlardan biri sorğu kitabı sayılmır.

- izahlı lüğət
- hekayələr toplusu
- ensiklopediya

E “Mötəbər mənbə” ifadəsini izah edin.

Düşün və cavab ver

- Ə** Sizcə, nəyə görə Ginnesin rekordlar kitabı hər il nəşr olunur?
- F** Mətnə altından xətt çəkilmiş cümlədən hansı nəticəyə gəlmək olar?
- G** Cümlələrin mətndəki hansı abzaslara aid olduğunu müəyyən edin.
1. Kitabın ilk nəşri hazır olduqdan sonra bir həftədə 10000 nüsxə satıldı.
 2. Rekordçu olmağa iddia edən şəxsin cəhdi qaneedici olmasa, ona bu haqda məktub göndərilir.
 3. Özünəinam, əzmkarlıq hər bir insanı məqsədinə çatdırı bilər.
 4. Hyu Biver inanırdı ki, belə bir kitabdan hər kəs faydalana biləcək.

2 A Rekordlar haqqında məlumatları oxuyun. Bu bilgiler hansı göstəricilərə görə "Ginnesin dünya rekordları" kitabına düşüb?

1

- Portuqaliya yığma komandasının hücumçusu Kriştiano Ronaldo beynəlxalq yarışlarda rəqiblərin qapısından 111 top keçirib.

Kriştiano
Ronaldo

4

- Qədir Hüseynov 6 yaşından şahmat oynamağa başlayıb. 8 yaşı olarkən Avropa çempionatının qalibi olub.

Qədir
Hüseynov

2

- Bu zürafənin adı Forestdir. Avstraliyada şəxsi zooparkda yaşayır. Boyu 6 metrə yaxındır.

Forest adlı
zürafə

5

- Bambuk ağacının hündürlüyü 27 metrə çatır. Böyüməkdə olan bambuk ağacı bir gündə 90 santimetrə qədər uzana bilər.

Bambuk
ağacı

3

- Andre jonqlyordur. O, gözləri bağlı halda top tutmağı bacarır. Andre bir dəqiqədə 32 top tutur.

Jonqlyor
Andre

6

- Ginnesin rekordlar kitabına düşəndə Rayan Toysun 5 yaşı var idi. Balaca olsa da, tez-tez öz videolarını paylaşır. Sonuncu paylaşımına 12 milyondan çox baxış olub.

Rayan
Toys

• Nümunə •

1. Kriştiano Ronaldo beynəlxalq yarışlarda ən çox qol vuran futbolçudur.

B

“Ginnesin dünya rekordları” kitabının 2021-ci il nəşrinin annotasiyasını oxuyun. Bu annotasiyada hansı cümlələr sizi kitabı oxumağa cəlb edir?

- Dünyada ən məşhur nailiyyətlərin toplandığı Ginnesin rekordlar kitabına xoş gəlmisiniz! Günəş sistemi, təbiət, insanlar, kompüter texnikası, idman, mədəniyyət, cəmiyyət və başqa mövzulardan ibarət 12 bölmə!

Hər bölmədə əks olunan rekordlar sizi mat qoyacaq. Yüzlərlə al-əlvan şəkillərin, heyranedici faktların toplandığı bu kitab dünyagörüşünüzü zənginləşdirəcək, öz gücünüza inandıracaq.

Ginnesin rekordlar kitabı sizi qeyri-adi, cəsur addımlar atmağa ruhlandıracaq!

Sizin də adınız bu kitaba düşə bilər!

C

Aşağıda “Ginnesin dünya rekordları” kitabının mündəricatından bir hissə verilmişdir. Sizcə, bu bölmələrdə hansı rekordlar haqqında məlumat var? Bununla bağlı suallar tərtib edin.

MÜNDƏRİCAT

İNSANLAR

- Bədən üzvləri
- Ən yaşlı
- Ən ucaboylu
- Bacarıqlı gənclər

İDMAN

- Futbol
- Basketbol
- Marafon qaçışı
- Tennis

TƏBİƏT

- Buz
- Hava və işıq
- Od və elektrik
- Bitki və göbələklər

HEYVANLAR

- Quş tükü
- Dəri
- Pulcuqlu heyvanlar
- Ev heyvanları

• Nümunə

Bölmə	Fəsil	Sual
İdman	Futbol	İlk futbol klubu harada yaranıb?
Heyvanlar	Ev heyvanları	İlk əhliləşdirilmiş ev heyvanı hansıdır?

Ç

“Azərbaycan Ginnesin rekordlar kitabında” mətnini dinləyin. Verilmiş cədvələ əsasən qeydlər götürün və qeydlər əsasında mətni nəql edin.

Şəxs	Tarix	Rekord

ÖZ REKORDUNA İMZA AT

Nədənsə rekordçular haqqında oxumağı xoşlayırıq. Məgər “ilk...” və ya “ən...” olmaq çoxmu vacibdir? Axı insanların əksəriyyəti ömründə heç bir rekorda və ya ilkə imza atmır. Məgər onlar maraqsız insanlardır? Qətiyyənlər!

İstənilən rekorda imza atmaqla insan öz qeyri-adi bacarığını nümayiş etdirir. Əlbəttə, bu çox sevindirici və qürurverici haldır. Ancaq, məncə, əsas məsələ qarşına məqsəd qoyub özünə nəyi isə sübut etməkdir.

Bir dəfə atam mənim kompüterdə yazdığımı görüb bir mətn verdi ki, üzündən köçürüm. Sonra saatına baxıb “start” işarəsi verdi. Bir dəqiqədən sonra: “Saxla,” – dedi. Məlum oldu ki, kompüterdə yazı sürətim dəqiqədə 160 işarədir.

– Pis deyil, – atam dedi. – Məşq eləsən, peşəkarlara çata bilərsən.

– Peşəkarların sürəti nə qədərdir ki?

– Dəqiqədə 400 işarə.

O gündən qarşıma hədəf qoydum, hər gün saata baxaraq 5-6 səhifə mətn köçürdüm. İndi mən klaviaturaya baxmadan on barmaqla dəqiqədə 280 işarə sürəti ilə mətn yığa bilirəm.

Mən Ginnesin rekordlar kitabına düşmək iddiasında deyiləm. Sadəcə, hər həftə rekordumu yeniləmək özümə olan inamımı artırır. Bilmirəm, bu bacarıq mənə həyatda lazım olacaqmı? Amma bir şeyi dəqiq bilirəm: mən qarşıma qoyduğum məqsədə nail olmağı bacarıram. Əsas məsələ də elə budur: iradə və özünəinam.

Rafiq İsmayılov

- Mətn hansı mövzuya həsr olunub?
- Müəllif mövzu ilə bağlı hansı məsələni qabardır?
- Müəllifin bu məsələyə münasibəti necədir?
- Müəllif öz fikrinə oxucunu necə inandırır?

Faydalı məsləhət**ESSE NƏDİR?**

- Müəyyən hadisə, fakt və ya problemlə bağlı müəllifin fikirlərini əks etdirən yazı **esse** adlanır. Esse yazmaqda əsas məqsəd verilmiş mövzuya münasibət bildirməkdir.

Məlumatlardan istifadə edərək esse yazın.

Başlıq: Tarixdə rekord və kəşflər

Əsas məsələ: Rekord və kəşflər olmasaydı, dünya inkişaf edərdimi?

Məsələyə münasibət: İnsanlar rekord və kəşflərə can atmasaydı, dünyada heç bir yenilik olmazdı.

Əsaslandırma: Tarixdəki məşhur ixtira, kəşf və rekordlardan bir-iki örnək.

Dil qaydaları

- 4 A** Cümlələrdəki “kimi” sözünün məsafə, yoxsa bənzətmə mənası bildirdiyini müəyyən edin.

1. Mən atam kimi qəhrəman olacağam.
2. Parka kimi piyada getdik.

• Bunları bilməliyik •

QOŞMA

- Bəzi köməkçi nitq hissələri sözlərə qoşularaq müəyyən məna çaları yaradır.

Qoşma	Yaratdığı məna çaları
evə qədər	məsafə
məktəbə tərəf	istiqamət
səndən ötrü	səbəb
dərstdən sonra	zaman

Belə sözlər **qoşma** adlanır.

- B** Verilmiş qoşmaları uyğun nöqtələrin yerinə yazmaqla cümlələri köçürün.

1. Stadiona ... piyada getdik.
2. Müəllim sinfə daxil oldandan ... zəng vuruldu.
3. Əhməddən ... hamı dərsi maraqla dinləyirdi.
4. Zərifə öz əməyi ... hörmət qazanıb.

- a. sonra
- b. qədər
- c. ilə
- ç. savayı

- C** Qoşmaları sözlərə uyğunlaşdırın və ifadə etdiyi mənanı müəyyən edin.

1. şəhərə
2. dostə
3. ondan

- a. görə
- b. əvvəl
- c. qədər

1. bizə
2. sizdən
3. ailə

- a. üçün
- b. doğru
- c. başqa

• Diqqət edin •

- Qoşmalar sözə qoşularkən həm bitişik, həm də ayrı yazılır:
1. Birhecalı qoşmalar bitişik yazılır: *uşaq**tək**, səhə**rəcən**, kəndə**dək*** və s.
 2. İki və daha artıq hecadan ibarət qoşmalar ayrı yazılır: *iş**tiraka** **gö**r**ə**, oxumaq **ü**ç**ün**, meşəy**ə** **q**ə**dər*** və s.
 3. **ilə** qoşması həm bitişik, həm də ayrı yazılır: *müəllim**lə**, müəllim **ilə***.

- Ç** Verilmiş qoşmaları nöqtələrin yerinə yazmaqla cümlələri köçürün.

1. Səhər açılan ... quşların cəh-cəhi eşidilir.
2. Əsgərlərimiz səhərə... döyüşdülər.
3. Nənəm telefon... danışır.
4. Uşaqlar meşəyə ... yollandılar.
5. Dərstdən ... tədbir keçiriləcək.

cən sarı kimi la sonra

1

A

Xəritədə Amerika qitəsini göstərin. Bu qitə haqqında bildiklərinizi danışın. Avropa ilə Amerika arasında hansı okean var?

XRİSTOFOR KOLUMB

Danışacağımız bu əhvalat XV əsrdə baş vermişdir. Avropada uzaq Hindistan ölkəsi haqqında əfsanələr dolaşırdı. Bu ölkənin qızılı, ədviyyatı, bəzək əşyaları avropalıları çox cəlb edirdi. Quru yolla Hindistana sərvət dalınca gedib-gələnlər var idi. Amma bu yol çox çətin və təhlükəli idi. Avropalılar Hindistana gedən dəniz yolunu tapmaq istəyirdilər.

Cəsur səyyah Xristofor Kolumb bu məqsədlə səyahət planı hazırladı. O, italyan əsilli dənizçi idi. Ömrünün çox hissəsini səyahətlərə həsr etdiyinə görə zəngin dünyagörüşünə malik idi. Ona məlum idi ki, Hindistan Avropadan şərqdə yerləşir. Kolumb onu da bilirdi ki, Yer kürə şəklindədir. Deməli, okeanla qərbə doğru üzməklə Yerin ətrafına fırlanıb şərqdəki istənilən ölkəyə gedib çıxmaq olar.

Kolumb öz planını İspaniya kraliçasına təqdim etdi. Kraliça onun fikrini bəyəndi və ekspedisiya üçün **vəsait** ayırdı. Kolumb hazırlıqlara başladı.

1492-ci ilin avqust ayı... Kolumb üç gəmi ilə İspaniyadan səyahətə çıxdı. Heyət 90 nəfərdən ibarət idi. Gəmilər Atlantik okeanı ilə gecə-gündüz üzdü. Beş həftədən artıq vaxt keçmişdi. Kolumbun hesablamalarına görə, onlar artıq uzaq Asiyaya çatmalı idilər. Amma torpaq görünmürdü. Səyahətçilərin quruya çıxmağa ümidləri qalmamışdı. Lakin Kolumb onları ruhdan düşməyə qoymurdu. Tezliklə möcüzələr diyarına – zəngin Hindistana çatacaqlarına inandırırırdı.

Oktyabr ayının 12-də gecəyarısı heyət üzvlərindən birinin “Torpaq!” deyə ucadan qışqırması hər şeyi dəyişdi. Yeni torpaq kəşf edilmişdi. Səyahətçilər çox sevindilər. Kolumb gəmidən düşərək həmin əraziyə İspaniyanın bayrağını sancdı. Bura Amerikanın San-Salvador adası idi. Amma Kolumb ayaq basdığı torpağı Hindistan, əhalini isə hindlilər zənn etdi. Yerli əhali isə gələn insanları təəccüb və qorxu ilə qarşıladı. Onlar avropalılarla müqayisədə çox geridə qalmışdılar.

Xristofor Kolumb
(1451-1506)

Kolumb yerli əhali haqqında yazırdı:

“Buradakı insanlar hündürboylu və yaraşıqlı idilər. Dəriləri gümüşü rəngə çalırdı. Əyinlərində paltar yox idi. Çılpaq gəzirdilər. Onlara qılınc göstərdim. Tiyəsindən tutdular, allərini yaraladılar. Çünki nə dəmir, nə də qılınc görmüşdülər”.

Hazırda həmin gün Amerikanın kəşfi günü kimi bayram edilir.

Düzdür, Kolumb Hindistana gedən dəniz yolunu tapa bilmədi. Amma İspaniyaya yeni-yeni torpaqlar, tükənməz sərvət bəxş etdi.

• Sözlük • • ədviyyat • vəsait • ekspedisiya • səyyah • zənn etmək

Nə anladın?

B Hansı fikir yanlısdır?

- A. XV əsrdə avropalılar Amerika qitəsinin mövcudluğundan xəbərsiz idilər.
- B. Kolumb Amerikanı tapmaq üçün ekspedisiya təşkil etdi.
- C. Kolumb Yerin kürə şəklində olduğunu bilirdi.
- D. Kolumbun Yer kürəsinin ölçüləri barədə dəqiq təsəvvürü yox idi.

C Mətnə istinad etməklə cümlələri tamamlayın.

- 1. Hindistan avropalıları cəlb edirdi, çünki
- 2. Avropalılar Hindistana gedən dəniz yolunu tapmaq istəyirdilər, çünki
- 3. Kolumb Hindistana çatmaq üçün qərbə doğru yola düşdü, çünki

Söz ehtiyatı

Ç Lüğətin köməyi ilə “ekspedisiya” və “səyahət” sözləri arasındakı mənə fərqi müəyyən edin.

D Fərqləndirilmiş “vəsait” sözü mətnə hansı mənada işlənmişdir?

- a. Hər hansı ideyanı, layihəni həyata keçirmək üçün ayrılmış pul.
- b. Tədris zamanı istifadə olunan kitab.

E Verilən izah sözlükdə hansı sözə aiddir?

Xüsusi dad, xoş iy, bəzən də rəng vermək üçün xörəyə, şirniyyata qatılır.

Düşün və cavab ver

Ə Sizcə, Kolumb yeni torpağa bayraq sancmaqla nə demək istəyirdi?

F Hindistan əhalisi bu ölkənin adı ilə hindlilər adlandırılır. Bəs nə üçün Amerikanın yerli əhalisi “hindi” və yaxud “hindu” adlandırılır?

NƏYƏ GÖRƏ “AMERİKA”?

Dilimizdə bir ifadə var: “Amerika açmaq”. Bəzən kimsə hamıya bəlli olan xəbəri yenilik kimi təqdim edəndə istehza ilə deyirik: “Bu da mənə Amerika açır”. Bu ifadəni elə Kolumba da aid etmək olar. Çünki Amerika qitəsinin kəşfi ilə bağlı müxtəlif fikirlər mövcuddur.

Bəzi alimlərin fikrincə, bu torpağa ilk dəfə Sibir türkləri ayaq basıb. Onlar 25-30 min il bundan əvvəl Amerikada məskunlaşıblar. Amerika alimləri artıq bu faktı sübuta yetiriblər. Onların araşdırmalarına görə, burada yaşayan bir çox hindu tayfaları ilə bəzi Sibir türkləri eyni soy-kökə mənsubdurlar. Həmin hindu tayfalarının dilində bəzi türk sözlərinin işlədilməsi də bu fikri təsdiqləyir.

Amerikaya ayaq basan ilk avropalıları – vikinqləri də pioner hesab etmək olar. Onlara islandiyalı Leyf Erikson başçılıq edib. Bu hadisə Xristofor Kolumbdan 500 il əvvəl baş verib. Leyf Amerikada rast gəldiyi torpaqlara müxtəlif adlar verib: Meşə ölkəsi, Yastı ölkə və s. Amerikada vikinqlərin yaşayış məskənləri tapılıb. Bu səbəbdən Amerikanın kəşfini Leyf Eriksonun adı ilə də bağlayırlar.

Amerikanın müxtəlif dövrlərdə çinlilər, irlandlar tərəfindən aşkar edilməsi haqqında da **fərziyyələr** söylənir. Hətta XIV əsrdə ərəblərin də Amerikanı kəşf etdiyini deyənlər var. Amma bütün bu fikirlər sübut olunmadığı üçün fərziyyə olaraq qalır.

Amerigo Vespucci
(1454-1512)

Bütün bunlara baxmayaraq, tarixdə Amerikanın kəşfi Xristofor Kolumbun adı ilə bağlıdır. Çünki məhz onun təşkil etdiyi ekspedisiyalardan sonra avropalılar okeandan o tərəfdə mövcud olan torpaqlardan xəbər tutdular.

Bəs niyə kəşf etdiyi materikə Kolumbun adı verilməyib?

Kolumb Amerikaya səyahət edərkən heyət üzvləri arasında xəritəni mükəmməl bilən Amerigo Vespuççi də var idi. Kolumb tapılan torpağın Hindistan olduğunu düşünsə də, Vespuççi təkidlə bu yerin indiyəcən kəşf olunmamış yeni torpaq olduğunu deyirdi.

•Söz boğçası•

- soy-kök
- pioner
- təkidlə
- vikinq
- fərziyyə

Sonralar A.Vespuççi başqa heyətlə bir neçə dəfə Amerikaya səyahət etdi və bu torpaqların Hindistan olmadığını dəqiqləşdirdi. Həmin yerə “Yeni dünya” adını verdi. Zaman keçdi və bu materiki Ameriqo Vespuççinin şərəfinə Amerika adlandırıdılar.

Söz ehtiyatı

B Hansı söz mətndə fərqləndirilmiş sözü əvəz edə bilər?

- a** təxəyyül **b** mülahizə **c** fakt

C Verilmiş izahın hansı sözə aid olduğunu müəyyən edin.

- a** hindular **b** vikinqlər **c** pioner

1. Avropanın şimalında yaşamış döyüşkən dənizçilər.
2. İlk olaraq yeni bir ölkəyə gəlmiş və burada məskən salmış adam.
3. Amerikanın yerli əhalisi.

- a**
b
c

Nə anladın?

Ç Mətnə istinad etməklə aşağıdakı fikirləri sübut edən faktları sadalayın.

1. Çox qədimdə Sibir türkləri ilk olaraq Amerikaya ayaq basıblar.
2. Amerikaya ilk ayaq basan avropalılar vikinqlər olublar.

D Mətnə görə yanlış fikirdir:

- A. Sibir türklərinin Amerikada məskunlaşması artıq sübuta yetirilib.
- B. Amerikanın ilk sakinləri arasında çinlilərin olması faktı mövcuddur.
- C. Leyf Erikson Amerikaya X əsrdə səyahət etmişdir.
- D. Deyilənə görə, ərəblər Amerikayı Kolumbdan 100 il əvvəl kəşf etmişlər.

Düşün və cavab ver

E Sizcə, “Nəyə görə “Amerika”?” mətnini yazmaqda müəllifin məqsədi nədir?

Ə Verilmiş fikirlərdən hansı ilə razısınız? Seçiminizi yazılı şəkildə əsaslandırın.

- a) Amerikanın Ameriqo Vespuççinin şərəfinə adlandırılması ədalətlidir.
- b) Amerikanın Ameriqo Vespuççinin şərəfinə adlandırılması ədalətli deyil.

3

A

Verilmiş cümlələri müqayisə edin. Hansı cümlədə sevinc hissi daha qabarıq ifadə olunub?

1. Səyahətçilər çox sevindilər.
2. Səyahətçilər sevincdən yerə-göyə sığmırdılar.

• Yadda saxla •

MÜBALİĞƏ NƏDİR?

- Bəzən bədii mətndə varlıq və ya hadisə daha qabarıq, şişirdilmiş şəkildə təsvir olunur. Bu, **mübaligə** adlanır.

Palıd ağacının başı göyə çatırdı.

Bu cümlədə ağacın çox hündür olmasını bildirmək üçün mübaligədən istifadə olunub. Mübaligə – **məcəzi mənalı** ifadədir.

B

Cümlələrdəki mübaligəni müəyyən edin.

1. Səmada görünən göyqurşağı min rəngə çalırdı.
2. Koroğlunun nərəsindən dağ-daş lərzəyə gəldi.
3. Hər tərəfə od ələyən günəş batmaqda idi.
4. Ana qaranquşun səsinə yer-göy titrədi.

C

“Kitabi-Dədə Qorqud”dan verilən nümunələrdəki mübaligəni müəyyən edin. Sizcə, müəllif mübaligədən hansı məqsədlə istifadə etmişdir?

1. Qaraca Çoban sapandı ilə məşhur idi. Sapanda hər daş qoyub atanda iki-üç düşməni atdan salırdı. O, üç yüz düşməni bir dəfəyə yerə yıxırdı. Daş qurtaranda sapanda qoyunları qoyub atırdı. İki qardaşı ilə altı yüz düşmənin qarşısını kəsirdi.
2. Qazan xan Qaraca Çobanı ağaca sarıyır. Çoban güc verib ağacı kökündən çıxarır. O, ağac belində yola düzəlir.

Ç

Nöqtələrin yerinə aşağıda verilmiş uyğun nümunələr yazaraq mübaligə yaradın.

1. O qədər qarışqa var idi ki,
2. Dəftərini itirən qızçıqazın göz yaşı
3. Yağış elə yağırdı ki,
4. Ayının qorxusundan tülkünün

a

tut ucundan, göyə çıx

b

ürəyi qırılıb yerə düşdü

c

adamın gözü qaralırdı

ç

selə dönmüşdü

Dil qaydaları

4 A

Hansı cümlədə fikir daha qüvvətli ifadə olunub? Səbəbini izah edin.

1

Mən ona inanmıram.

2

Mən ona heç inanmıram.

• Bunları bilməliyik • ƏDAT

- Bəzi köməkçi sözlər sözün və ya cümlənin təsirini gücləndirir.

Məsələn:

Gözəl havadır.

Nə gözəl havadır!

Sən oxuya bilirsən.

Axı sən oxuya bilirsən!

Belə köməkçi sözlər **ədat** adlanır.

B

Tərkibindəki hansı söz çıxarılsa, cümlələrin təsir gücü azalar?

- Sinfimizdə ən çalışqan şagird Nihaddir.
- Riyaziyyat daha maraqlı fəndir.
- Bəs bu filmə baxmamısan?
- Suallara necə yaxşı cavab verdin!
- Axı dərsə vaxtında çatmalıyıq.

• Diqqət edin •

- Elə ədatlar var ki, sözlərə bitişik yazılır.

Məsələn: Tədbirə hazırsan**mı**? Axşam bizə gəls**ənə**. Biz yayda yaxşı**ca** dincəldik.

-ca **-mı** **-sənə** şəkilçi formasında olan ədatdır.

C

Verilmiş ədatları nöqtələrin yerinə artıraraq cümlələri köçürün.

ancaq **qoy** **-ca** **əsl** **-mı**

- ... həmişə başımızın üzərində parlaq günəş şölə saçsın!
- Akvariumda xırda... balıqlar göz oxşayırdı.
- Günortaya qədər işimizi qurtara bilərik... ?
- Bu ... mən istəyən oyun oldu.
- Bu işi sinifdə ... sən bacara bilərsən.

Ç

Fərqləndirilmiş ədatları mötərizədə verilən uyğun ədatlarla əvəz edib köçürün.

(bircə, elə, nə, olduqca, bəs)

- Çiçəklər **necə** gözəl ətir saçır.
- Məgər** sizin sinif bugünkü yarışa qatılmır?
- Məhz** bu çıxışa görə aktyora yüksək mükafat verildi.
- Dünən baxdığımız film **lap** maraqlı idi.
- Şagirdlərdən **yalnız** Əhməd imlanı vaxtında bitirə bildi.

1

A

Məlumatları oxuyun. Hər hissəni bir cümlə ilə ifadə edin.

ƏN SÜRƏTLİ...**İşıq sürəti**

Dünyada işığın sürətinə çatan heç nə yoxdur. Işıq 1 saniyədə 300 000 km qət edir. Əgər işıq sürətilə Yerdən hərəkət etsək, yarım saata Marsa çatırıq. Yaxud 1 saniyədə dünyanı 7 dəfə dövr edə bilərik.

Yəqin, şimşək çaxanda dəfələrlə şahid olmusunuz ki, əvvəl işıq görünür, sonra səs eşidilir. Bu o deməkdir ki, işıq səsdən sürətlə yayılır.

Ən sürətli heyvan

Hepard dünyanın ən sürətli məməli heyvanıdır. Əsasən, Afrika və Asiyada yaşayır. Sürəti saatda 120 kilometrə çatır. Bu o deməkdir ki, sürətdə bəzi avtomobilləri geridə qoyur. Hər sıçrayışda 15 metr məsafə qət edə bilir. Ona görə də deyirlər ki, sanki hepard havada qaçır.

Hepardın sürətlə qaçma səbəblərindən biri onun incə sümüklərə malik olmasıdır. Digər səbəbi isə uzun quyruğudur. Hepardın quyruğu sükan rolunu oynayır.

Dünyanın ən sürətli insanı

Usain Bolt Yamayka vətəndaşıdır. O, qaçış üzrə 11 qat dünya çempionudur. Ən sürətli atlet kimi tanınan Bolt 100 metrlik məsafəni 9,58 saniyəyə qaçır. O, uğurları haqqında belə deyir: “Bu göstəricilər mənim imkanlarımın zirvə nöqtəsi deyil. Gələcəkdə daha böyük rekordlar qazanacağam”.

Qeyd etmək lazımdır ki, Usainin rekordlarını heç bir idmançı yeniləyə bilməyib. Usain öz rekordlarını təzələməklə adını bir neçə dəfə Ginnesin rekordlar kitabına sala bilib.

Ən sürətli qarışqa

Gümüş qarışqa Böyük səhrada yaşayır. Dünyanın ən sürətli qarışqası hesab olunur. Bir saniyədə 85 santimetr məsafə qət edə bilir, yəni saatda 3 km sürətlə hərəkət edir. Bu sürət sizə az gəlməsin. Axı qarışqa balacadır. Əgər o, insan boyda olsaydı, saatda 650 km sürətlə qaça bilərdi.

Təsəvvür edin, Usain Bolt saniyədə 4 addım atırsa, bu qarışqalar 50 addım atır.

Ən sürətli quş

Şahin dünyada ən sürətlə uçan quşdur. Qızılquşlar fəsiləsinə aiddir. Antarktidadan başqa hər yerdə rast gəlmək mümkündür. Ovunun üstünə şığıyanda saatda 390 kilometr sürət yığa bilir.

• Söz boğçası •

• sükan • şahin • atlet • qət etmək

Söz ehtiyatı

B Hansı cümlələrdə fərqləndirilmiş sözlər məcazi mənada işlənmişdir?

- Alpinistlər dağın **zirvəsinə** qalxdılar.
- Üzeyir Hacıbəyli musiqi sənətinin **zirvəsində** idi.
- Kriştiano Ronaldo futbol **ulduzudur**.
- Səma parlaq **ulduzlarla** dolu idi.

Nə anladın?

C Mətnə istinad edərək fikirlərin düzgün, yoxsa yanlış olduğunu qeyd edin.

- Səs işıq sürətindən daha tez yayılır.
- Hepardın quyuğu qaçarkən istiqamətini dəyişməkdə ona kömək edir.
- Bolt son rekordunun yenilənməyəcəyinə əminidir.
- Şahin quşları soyuq iqlim şəraitində yaşamır.

Düşün və cavab ver

Ç Mətndəki məlumatlardan istifadə edərək aşağıdakı suallara cavab yazın.

- Hepard 3 saatda neçə kilometr məsafə qət edə bilər?
- Hepard həmin məsafəni neçə addıma qət edir?

D “Sürətin həyatımıza faydası” mövzusunda esse yazın.

Araşdırma

E Aşağıda verilənlər haqqında məlumat toplayaraq təqdimata hazırlaşın.

I QRUP: Ən hündür dağ

III QRUP: Ən uzun çay

II QRUP: Ən böyük göl

IV QRUP: Ən hündür şəlalə

2 A “Ən sürətli maşın” və “ən sürətli heyvan” anlayışlarını müqayisə edin. Hansının nəticəsi müəyyən vaxtdan sonra dəyişə bilər? Fikrinizi əsaslandırın.

B “İlk, ən, rekord” mətnini dinləyin. Götürdüyünüz qeydlər əsasında sualları cavablandırın.

1. “İlk” və “ən” sözlərini necə fərqləndirmək olar?
2. Sizcə, hansı “ən”lər daimi, hansı dəyişkən ola bilər?
3. Bəzi varlıqların təbiətdə daim birinci olmasını necə izah edərdiniz?

C Sizcə, aşağıdakı hansı varlığın sürəti yenilənə bilər? Dinlədiyiniz mətnə əsasən fikrinizi əsaslandırın.

1 ən sürətli avtomobil

3 ən sürətli atlet

2 ən sürətli qarışqa

4 ən sürətli məməli

Ç Dinlədiyiniz mətnə əsasən “rekord qazanmaq” və “ilkə imza atmaq” ifadələrinin fərqi izah edin.

D Cədvəldəki məlumatları rəhbərlik mətnə çevirib yazın. Bunlar dinlədiyiniz mətnə hansı fikirləri təsdiqləyir?

Varlıqların adı	Əlamət	Ölçü/say	Məkan
Bürc Xəlifə	Ən hündür bina	828 metr	Dubay
Göy balina	Suda yaşayan ən böyük canlı	160 ton	Okean
Fil	Quruda yaşayan ən böyük canlı	6 ton	Afrika
Britaniya Milli Kitabxanası	Ən zəngin kitabxana	150 milyon kitab	İngiltərə

Araşdırma

E Araşdırmalarınıza əsasən dünyanın “ən”ləri haqqında məlumatları təqdim edin.

3 A

Verilmiş aforizmə uyğun gələn fikri seçin.

Birinci təkəri ixtira edənə ağıllı demək olmaz. Əsl ağıllı – dörd təkər ixtira edəndir.
(Sid Kayzer)

- A. Təkarin kəşfi elm və texnikanın inkişafında böyük rol oynamışdır.
- B. Tətbiqi mümkün olmayan kəşfin heç kimə faydası yoxdur.
- C. Kəşfi bir neçə dəfə təkrar etmək lazımdır ki, hamı onu başa düşsün.

Faydalı məsləhət

ESSEDƏ MÜHAKİMƏ VƏ FAKT

- Esse yazarkən bəzən müəllif oxucunu öz fikirlərinə inandırmağa çalışır. Bunun üçün o, müxtəlif faktlardan – nümunələrdən istifadə edir:

- 1) Tarixi hadisələr və faktlar;
- 2) Şəxsi həyatından nümunələr;
- 3) Görkəmli şəxsiyyətlərdən sitatlar, aforizmlər.

B Cütlərlə iş

“Hər bir yenilik çətinliklə başa gəlir” mövzusunda esse yazın. Bir-birinizin yazısını yoxlayın.

I. Əsaslandırma üçün tarixi fakt: Şərqdə ilk operanın yaranması

- Operanı səhnələşdirən zaman musiqiçilər çox az idi. Bəstəkar skripkada çalır, yazıçı dirijorluq edirdi.
- Qadın rollarını kişi aktyorlar ifa edirdilər, ona görə də onlar bəzi insanlar tərəfindən təhqir olunurdular.
- Yerli mollalar, qoçular operanın səhnələşdirilməsinə qarşı çıxırdılar.

Sitat: İstənilən uğur cəhd etmək qərarı ilə başlayır. (Mixail Barışnikov)

II. Əsaslandırma üçün tarixi fakt: Amerikanın kəşfi

- Kolumb Amerikanın kəşfinə 12 il vaxt sərf edib. Həyatının xeyli hissəsini okeanda, gəmilərdə keçirib.
- İspaniya kraliçası əvvəl ekspedisiya üçün vəsait versə də, sonradan bu işi dayandırır.
- Ekspedisiya çox uzun çəkdiyi üçün dənizçilər etiraz edirlər. Çünki artıq ərzaq tükənmişdi. Kolumb onları quruya çıxacaqlarına güclə inandırır.

Aforizm: Ən böyük uğur yıxılmamaq deyil, hər yıxılanda ayağa qalxmaqdır. (Konfutsi)

Dil qaydaları

4 A Hansı cümlədə yağışın yağdığına əminlik ifadə olunub?

1 Deyəsən, yağış yağır.

2 Doğrudan da, yağış yağır.

3 Heyif ki, yağış yağır.

• Bunları bilməliyik • MODAL SÖZLƏR

• Bəzən müəyyən sözlər vasitəsilə söylədiyimiz fikrə münasibət bildiririk. Məsələn:

- əminlik ifadə edirik: **Əlbəttə**, sən haqlısan.
- şübhə ifadə edirik: **Bəlkə də**, sən haqlısan.

Belə sözlər **modal söz** adlanır. Modal sözlər köməkçi nitq hissəsidir.

B Cümlələri oxuyun. Modal sözlərin ifadə etdiyi mənanı seçin.

1. Deyəsən, yağışdan sonra hava sərinləşdi.	<i>əminlik / şübhə</i>
2. Heyif ki, bu gəzintiyə gedə bilmədik.	<i>şübhə / təəssüf</i>
3. Beləliklə, dostum istədiyinə çatdı.	<i>nəticə / şübhə</i>
4. Əlbəttə, mən heç nədən qorxmuram.	<i>şübhə / əminlik</i>

• Diqqət edin •

• Modal söz cümlənin müxtəlif yerində işlənir və vergüllə ayrılır:

*Təbii ki, sənin fikrin doğrudur. Biz, **yəqin**, görüşməliyik. Bu belədir, təəssüf ki.*

C Vergüldən düzgün istifadə etməklə cümlələri köçürün.

Modal sözlərin hansı məna bildirdiyini müəyyən edin.

1. Görünür tədbir maraqlı olacaq.	4. Təəssüf ki tədbirə qatıla bilmədim.
2. Nəhayət hamı gəlib çıxdı.	5. Həqiqətən onu gördüyümə sevindim.
3. Düzü bu fikri bəyəndim.	6. Təbii ki birlikdə işləyəcəyik.

Ç Nöqtələrin yerinə uyğun modal söz seçib yazın. Lazım olduqda vergül qoyun.

1. ... (<i>şübhə</i>) bu gün hava isti olacaq.	<i>əlbəttə / bəlkə</i>
2. Gözlədiyimiz gün ... (<i>nəticə</i>) gəlib çatdı.	<i>şübhəsiz / nəhayət</i>
3. ... (<i>əminlik</i>) sən rəqs etməyi yaxşı bacarırsan.	<i>yəqin / sözsüz</i>

Ümumiləşdirici təkrar

A

Mətnə hansı köməkçi nitq hissələrinin işləndiyini müəyyən edin.

Günəş və bağcadakı çiçəklər dost idilər. Amma Külək çiçəkləri heç sevmirdi. Onları üşütmək, əzmək üçün fürsət axtarırdı. Qorxusu yalnız Günəşdən idi. Onu görən kimi qaçıb gizlənirdi.

Bir gün Günəş ətrafı qızdırandan sonra dincəlirdi. Bunu görən Külək var gücü ilə əsməyə başladı. Bənövşənin üstündə birçə ləçək qaldı.

Nəhayət, uğultuya Günəş oyandı. Elə od yağırdı ki, Küləyin izi-tozu qalmadı.

B

Cümlələrdəki qoşmaları mötərizədə verilmiş elə qoşma ilə əvəz edin ki, məzmun dəyişməsin.

1. İş hamıdan qabaq biz bitirmişdik. (ötrü, əvvəl)
2. Onlar parka doğru getdilər. (qədər, tərəf)
3. Dostlar evə qədər birlikdə getdilər. (kimi, görə)
4. Görüş axşamacan davam etdi. (-la, -dək)

C

Ədat əlavə etməklə cümlələrin təsir gücünü artırıb köçürün.

İstifadə üçün sözlər: **daha, axı, ən, olduqca, bəs**

1. ... bu gün bizə gəlmirsən?
2. Sən ... heç nəyə görə narahat olma.
3. O ... çətin suallara cavab verdi.
4. Bugünkü dərs ... maraqlı idi.
5. ... biz neçə ildir ki, dostuq.

Ç

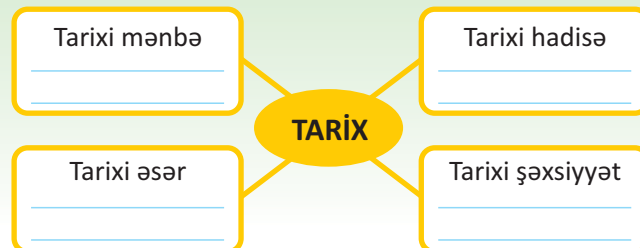
Nöqtələrin yerinə modal söz yazmaqla cümlələri tamamlayın. Uyğun yerdə vergüldən istifadə edin.

1. ... bütün tapşırıqlar yerinə yetirildi. → amma, nəhayət, əvvəl
2. Dilşad ... çox çalışqan şagirdidir. → ən, həqiqətən, kimi
3. Siz ... sabahdan hazırlıqlara başlayasınız? → kaş ki, də, bəlkə
4. ... o, hələ hazır deyil. → bəs, lakin, mənəcə

6

TARİXİ ŞƏXSİYYƏTLƏR

A Nümunəyə uyğun yaddaş xəritəsi tərtib edin. Verilmiş mətni oxuyaraq xanalarda müvafiq açar sözləri qeyd edin.

TARİX VƏ ONU YARADANLAR

Tarix dedikdə qədim dövrlərdən günümüzdə kimi baş vermiş mühüm hadisələr və faktlar nəzərdə tutulur. Biz bu hadisələr haqqında tarixi mənbələr əsasında bilgi alırıq. Həmin hadisələri öz gözü ilə görmüş müəlliflərin yazıları ən zəngin və dəqiq məlumat verən mənbələrdir. Bundan başqa, arxeoloqların qazıntılar zamanı aşkar etdikləri qədim əşyalar, vaxtilə mövcud olmuş şəhər, kənd qalıqları da tarixi öyrənməyə kömək edir.

Hər bir tarixi hadisə: müharibə, coğrafi kəşf, elmi ixtira və s. müəyyən bir şəxsiyyətin adı ilə bağlı olur. Hökmdarlar müharibəyə başlayır, sərkərdələr ölkələr fəth edir, səyyahlar yeni torpaqlar aşkar edir, alimlər ixtiralar edirlər. Xalqların, bəzən isə dünyanın tarixini dəyişən bu insanları *tarixi şəxsiyyət* adlandırırlar.

Alimlər, şair və yazıçılar, rəssam və heykəltaraşlar öz əsərlərində tarixi şəxsiyyətlərin həyatına tez-tez müraciət edirlər. Sözsüz ki, bu zaman onlar tarixi mənbələrdən istifadə edirlər. Alimlərin bu haqda əsərləri faktlara əsaslanır və tarixi həqiqətə çox yaxın olur. Tarixi şəxsiyyətlərdən bəhs edən bədii əsərlərdə isə bəzi epizodlar tarixi faktlara uyğun gəlməyə bilər. Başqa sözlə, tarixi romanlarda yazıçı təxəyyülü də mühüm rol oynayır.

Elə əsərlər də var ki, müəllifi məlum deyil. Onlar şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələri sayılır; məsələn: nağıl, rəvayət, dastan, lətifə və s. Bu cür əsərlərdə də bəzən tarixi şəxsiyyət obrazlarına rast gəlmək mümkündür. Bu əsərlər tarixi həqiqətdən çox uzaq olsa da, orada həmin şəxsiyyətlərin xarakteri, davranışları və xalqın bu şəxsiyyətə münasibəti aydın hiss olunur.

Bir sıra əsər qəhrəmanlarının tarixi şəxsiyyət, yoxsa, sadəcə, bədii obraz olması alimlər arasında mübahisə doğurur. Bir çox mənbələrdə dastan qəhrəmanları Dədə Qorqudun, Koroğlunun tarixi şəxsiyyət olması barədə fikirlər irəli sürülür.

Hər bir xalq öz tarixi ilə fəxr edir və tarixdə iz qoymuş görkəmli şəxsiyyətlərini yaddaşlarda yaşatmağa çalışır.

• Söz boğçası • • arxeoloq • roman • görkəmli

Nə anladın?

B Yaddaş xəritəsindən istifadə etməklə mətni nəql edin.

Düşün və cavab ver

C “Ya eşşək ölər, ya şah” lətifəsini dinləyin və mətndəki əsas obrazları müəyyən edin.

Ç Təsəvvür edin ki, Molla Nəsrəddin lətifələrinin qəhrəmanı haqqında araşdırma aparırsınız. Aşağıdakı məlumatları əldə etmisiniz:

1. Molla Nəsrəddin 1208-1284-cü illərdə Anadoluda (Türkiyə) yaşamış, xalq tərəfindən sevilən müdrik din xadimi olmuşdur.

(Mənbə: yazar.in saytı)

2. Molla Nəsrəddin lətifələrində tez-tez Teymurləng obrazına rast gəlinir.

(Mənbə: “Molla Nəsrəddin lətifələri” kitabı)

3. Teymurləng ləqəbli Əmir Teymur 1336-1405-ci illərdə yaşamış, böyük bir dövlət yaratmışdır.

(Mənbə: Vikipediya)

4. Bəzi alimlərin fikrincə, Molla Nəsrəddin 1308-1384-cü illərdə Anadoluda (Türkiyə) yaşamış tarixi şəxsiyyətdir.

(Mənbə: milli.az saytı)

5. Molla Nəsrəddinin lətifələrindən ibarət ilk kitab 1480-ci ildə nəşr olunmuşdur.

(Mənbə: yazar.in saytı)

- Əldə etdiyiniz hansı məlumatlar arasında ziddiyyət var?
- Bu məlumatlardan hansı nəticələrə gəlmək olar?

D Müzakirə Tarixi şəxsiyyətlərin həyatını araşdırmaq bizə nə verir?

E “Nəyə görə doğma yurdumun tarixini öyrənməliyəm?” mövzusunda esse yazın.

1

A

Sizcə, böyük alimlərə tarixi şəxsiyyət demək olarmı? Fikrinizi əsaslandırın.

NƏSİRƏDDİN TUSİ

*Nəsirəddin Tusi məşhur Azərbaycan alimidir. O, Şərqdə ən böyük elm **ocaqlarından** biri olan Marağa rəsədxanasını yaratmış, bir çox elmi əsərləri ilə tarixin yaddaşında qalmışdır.*

Uşaqlığı və təhsili

Nəsirəddin Tusi 1201-ci ildə anadan olub. Alimin əsl adı Məhəmməddir, lakin elm aləmində Nəsirəddin adı ilə tanınıb. Tus şəhərində doğulduğu üçün Tusi təxəllüsünü götürüb.

O, dövrünün tanınmış alimlərindən dərs almışdı. Nəsirəddin yeniyetmə yaşlarından biliyini artırmaq üçün Şərfin bir sıra böyük şəhərlərinə səfər etmişdi. Alim əsərlərinin birində yazırdı: “Mən hələ uşaq ikən atam məni öz riyaziyyatçı dostunun yanına dərs oxumağa qoydu. Çox keçmədi ki, müəllimim səfərə çıxdı. Mən də bir sıra şəhərlərə səfər etdim. Hansı elmə aid müəllim tapdımsa, ondan dərs aldım”.

Yaradıcılığı

Nəsirəddin Tusi elmin müxtəlif sahələri ilə dərindən maraqlanırdı. O, astronomiya, riyaziyyat, tibb, məntiq və digər elm sahələrinə aid yüzdən artıq əsər yazmışdır. Lakin Tusinin yaradıcılığında astronomiya və riyaziyyat üzrə araşdırmalar xüsusi yer tutur.

Ensiklopedik biliklərə sahib olan Tusi az bir vaxtda elm aləmində məşhurlaşır. O, gənc yaşlarında hökmdar sarayına dəvət alır. Hökmdar ondan əxlaq qaydalarına dair əsər yazmasını istəyir. Alim 1235-ci ildə “Əxlaqi-Nasiri” əsərini tamamlayır. Kitabda alimin ailədə və cəmiyyətdə etik qaydalar haqqında nəsihətləri yer alıb. Alimə dünya şöhrəti gətirən bu kitab müxtəlif dillərə tərcümə olunub.

Kitab hökmdarın xoşuna gəlmir və Tusi həbs olunaraq Ələmut qalasına aparılır. O burada uzun müddət məhbus həyatı keçirir. Bütün çətinliklərə baxmayaraq, elmi yaradıcılığına davam edir.

Şərfin ilk rəsədxanası

1256-cı ildə Monqol hökmdarı Hülakü xan Asiya üzərinə yürüş edir. Tez bir vaxtda əlçatmaz Ələmut qalasını alır və Tusini azad edir.

Hülakü xan Tusinin nə qədər müdrik və aqıl insan olduğunu bilirdi. Ona görə də alimi özünün şəxsi məsləhətçisi təyin edir. Elmə böyük maraq göstərən Hülakü xan ona rəsədxana qurmağı tapşırır.

• Söz boğçası •

- əxlaq
- məhbus
- vəsiyyət
- astronomiya
- etika
- tədqiqat

Rəsədxananın layihəsi memar Fəxrəddin Marağayi tərəfindən hazırlanır. Üç il sonra Marağa şəhərində Şərqin ilk rəsədxanası tikilir.

Tusi az müddətdə Günəş sistemini müşahidə etmək üçün astronomik cihazlar hazırlayır. Rəsədxanada araşdırmalar aparmaq üçün müxtəlif ölkələrdən alimlər dəvət edir.

Rəsədxanada eyni zamanda 400 min kitab saxlanan kitabxana və məktəb fəaliyyət göstərirdi.

Ömrünün son günləri

Ömrünün son illərini Bağdadda keçirən Nəsirəddin Tusi 73 yaşında burada vəfat edir. Onun qəbrinin üstündə bu sözlər yazılmışdır: “Elmin köməkçisi, elm ölkəsinin padşahı. Belə oğul hələ doğulmamışdır”.

Söz ehtiyatı

B Mətnin birinci abzasında “ocaq” sözünün hansı mənada işləndiyini müəyyən edin.

- a) od yandırmaq üçün yer
- b) müqəddəs yer, ziyarətqah
- c) doğma ev, ata yurdu
- d) mərkəz, adamların toplaşdığı yer

Sizcə, bu mənələrdən hansı “ocaq” sözünün həqiqi mənasıdır?
Cavabınızı əsaslandırın.

C Verilmiş frazeoloji ifadələrin mənasını təxmin edin.

- ocağı sönmək
- özgə ocağına isinmək
- su üstündə ocaq qalamaq
- ocağından tüstü çıxmamaq
- ocağını kor qoymaq

Ç “Ensiklopedik biliklər” ifadəsinin mənasını mətnə əsasən izah edin.

Düşün və cavab ver

D Mətndəki məlumatlardan çıxış edərək aşağıdakı hadisələrin tarixini müəyyənəldirin.

1. Marağa şəhərində rəsədxana tikilib.

A) 1253 B) 1261 C) 1259

2. Nəsirəddin Tusi vəfat edib.

A) 1259 B) 1274 C) 1270

E

Verilmiş sitatdan mətnin hansı abzasında istifadə etmək olar? Fikrinizi əsaslandırın.

Müəllif bu əsərində yazırdı: “İnsan çox danışmamalı, başqasının sözünü kəsməməlidir. Başqasının nağıl etdiyi hekayət və rəvayəti bilirsə, bunu üzə vurmamalı və onun danışib qurtarmasına imkan yaratmalıdır. Onun yanında iki adam söhbət edirsə, özləri müraciət etməsələr, söhbətə qarışmamalıdır”.

Ə

Aşağıdakı məlumatları mətnin hansı yarımbaşlıqlarına aid etmək olar?

1. Həbsdə olarkən alim Ələmut qalasındaki zəngin kitabxanadan istifadə edib.
2. Öz vəsiyyəti ilə Bağdadda dəfn olunmuşdur.
3. Rəsədxananın kitabxanasına müxtəlif şəhərlərdən qiymətli kitablar gətizdirdi.
4. O, ilk təhsilini atasından alıb.

2**A**

Tarixi şəxsiyyətlər haqqında oxuduğunuz rəvayətləri xatırlayın. Rəvayət nağıldan və əfsanədən nə ilə fərqlənir?

TUSİ VƏ HÜLAKÜ XAN

Deyilənə görə, Tusi Hülakü xandan Marağada rəsədxanaya **inşa** etmək üçün icazə istəyir. O, tikintiyə lazım olan xərci Hülakü xana bildirir. Məbləğ kifayət qədər böyük idi. Hökmdar təəccüblənir:

– Yəni ulduzlar haqqında elm belə faydalıdır ki, rəsədxanaya bu qədər pul xərcləyək?

Tusi cavabında söyləyir:

– İzin verin, bir nəfər dağa qalxıb oradan boş bir çəlləyi yerə atsın, ancaq bunu elə etsin ki, heç kəs bilməsin.

Belə də edirlər. Çəllək aşağı yuvarlandıqca qayalara dəyər-dəyər qorxulu səslər çıxarır. Hülakü xanın ordusunda bərk çaxnaşma düşdü: kimi zəlzələ baş verdiyini, kimi isə düşmən qoşununun şəhərə hücum etdiyini düşünürdü.

Alim və hökmdar isə kənarda dayanıb sakitcə bu mənzərəni seyr edirlər. Səs-küy bitdikdən sonra Tusi Hülakü xana deyir:

– Hökmdar, biz qayalardan gələn səsin səbəbini bildiyimizdən sakitcə əyləşmişdik. Qoşun isə bunu bilmədiyi üçün həyəcan içində idi. Əgər biz göydə baş verən hadisələri vaxtında öyrənsək, yerdə hər şeyə hazırlıqlı olarıq.

Nəsirəddinin sözləri Hülakü xanı inandırır və o, rəsədxananın tikintisinə razılıq verir.

Söz ehtiyatı

- B** Mətnə fərqləndirilmiş “inşa” sözünün hansı mənada işləndiyini müəyyən edin.
- Düşüncə və bilikləri əks etdirən yazı işi.
 - Yaratma, qurma, tikmə.

Nə anladın?

- C** Mətnə aid suallara cavab verin.
- Rəvayətdə hansı tarixi şəxsiyyətlərin adı çəkilir?
 - Nəsirəddin Tusi Hülakü xandan nə istədi?
 - Nə üçün Hülakü xan əvvəlcə Tusinin təklifini qəbul etmədi?

Düşün və cavab ver

- Ç** Hülakü xan “ulduzlar haqqında elm” dedikdə hansı elmi nəzərdə tuturdu?
- D** “Tusi və Hülakü xan” mətninin rəvayət olduğunu əsaslandırın.
- E** Sizcə, rəvayətdə Tusinin hansı xüsusiyyəti ön plana çəkilib?

Ə Qruplarla iş

Nəsirəddin Tusinin aforizmlərini oxuyun. Uyğun situasiya düşünərək mətn yazın.

1-ci qrup: Yalnız sözdə deyil, həm də işdə hikmət sahibi ol.

2-ci qrup: Düzgün yol məqsədə çatmaq üçün ən yaxın yoldur.

3-cü qrup: Əziyyət çəkib yaxşı iş görsən, əziyyət keçər, yaxşılıq qalar; pis iş görüb ləzzət çəksən, ləzzət gedər, pislik qalar.

Cümlədəki hansı sözlər bir-biri ilə əksmənalıdır?

Əgər biz göydə baş verən hadisələri vaxtında öyrənsək, yerdə hər şeyə hazırlıqlı olarıq.

• Yadda saxla •

ANTONİM SÖZLƏRİN NİTQDƏ ROLU

- Əksmənalı sözlərə **antonimlər** deyilir. Müəyyən bir fikir və yaxud hissi daha qabarıq, təsirli ifadə etmək üçün antonimlərdən istifadə edilir.

Məsələn: *Bu bir həqiqətdir, düşüb dillərə,
İgid bir yol ölər, qorxaq min kərə.*
(Nəbi Xəzri)

B

Yerləri səhv düşmüş antonimləri tapın və atalar sözlərini düzgün yazın.

1. Kiçik danışanı böyük götürər.
2. Az istəyən çoxdan da olar.
3. Cavandan demək, qocadan eşitmək.
4. Yaşın oduna quru da yanar.

C

Nöqtələrin yerinə uyğun sözlər yazmaqla atalar sözlərini tamamlayın.

1. ... xeyrindən ... şəri yaxşıdır. (*gecənin, gündüzün*)
2. Dost min isə ..., düşmən bir isə (*çoxdur, azdır*)
3. ... danışan ... söz eşitməz. (*acı, şirin*)
4. ... dostu ... gündə sına. (*yaman, yaxşı*)
5. ... qane olmayan ... yetişməz. (*aza, çox*)

Ç

Antonim hesab edilməyən söz cütlərini seçib cümlədə işlədin.

duzlu – duzsuz
pis – yaxşı
ağıllı – ağılsız
yuxarı – aşağı
yazmaq – yazmamaq

şən – qəmli
sülh – müharibə
uzun – qısa
dadlı – dadsız
mərd – namərd

• Diqqət edin •

- Elə şəkilçilər var ki, onların köməyi ilə düzələn sözlər əks mənə ifadə edir.

Məsələn:

-li⁴

-siz⁴

səliqəli

səliqəsiz

Belə sözlər antonim deyil.

D

Mətni oxuyun. Qaraca qız və Ağca xanım obrazlarının müqayisəsi üçün istifadə olunan antonimləri müəyyənləşdirin.

Qaraca qız və Ağca xanım bir müddət diqqətlə bir-birinə nəzər salıb baxışdılar. Bu iki uşağın arasında böyük fərq vardı: biri zəngin bəyzadə qızı, digəri isə yoxsul kəndli ailəsindən idi. Biri aciz, hər bir işdə başqasına möhtac, o biri güclü, öz zəhməti ilə yaşayan bir qızciğaz idi.

Ağca xanım ağappaq zərif əlini Qaraca qıza uzatdı. O da kobud barmaqları ilə Ağcanın əlini sıxdı. Ağca xanım buna davam gətirməyib qışqırdı, sonra güldü. Bir az çəkmədi ki, onlar şirin söhbətə başladılar.

Dil qaydaları

4 A

Cümlələrin məzmununa əsasən fərqləndirilmiş sözlərin mənasını izah edin. Bu sözlərin hansı nitq hissəsinə aid olduğunu müəyyənləşdirin.

- a) Solmaz uzun hörüklərinə **göy** lent bağlamışdı.
- b) **Göy**də buludlar uçuşurdu.

• Bunları bilməliyəm • SÖZLƏRİN QRAMMATİK MƏNASININ MÜƏYYƏNLƏŞDİRİLMƏSİ

- Bəzi sözlərin hansı nitq hissəsinə aid olduğunu müəyyənləşdirmək üçün onun cümlədəki mənasına diqqət etmək lazımdır.

1. Ağ **tut** şirin, qara **tut** turşməzə olur. 2. Rəsul, topu **tut**.

Birinci cümlədəki “tut” sözü – *isim*, ikinci cümlədəki “tut” sözü isə – *feil* kimi işlənmişdir.

B

Cümlələrin məzmununa əsasən fərqləndirilmiş sözlərin hansı nitq hissəsinə aid olduğunu müəyyənləşdirin.

sifət, yoxsa modal söz	{	1. Yaxşı , daha sözün yoxdursa, gedək.
		2. Yaxşı at özünə qamçı vurdurmaz.
ədat, yoxsa sifət	{	3. Artıq biz hər şeyi başa düşmüşdük.
		4. Turanə artıq kitabları şkafın gözünə yığdı.
feil, yoxsa ədat	{	5. Gəlin keçmişimizi unutmayaq.
		6. Bizə tez-tez qonaq gəlin .

C

Cümlələrdəki “ki” sözünün mənasına diqqət edin və uyğunluğu müəyyənləşdirin.

1. Mən çalışırdım ki, anam narahat olmasın.
2. Sən ki yaxşı hazırlamışdın.
a. Cümlənin təsirini qüvvətləndirir, ədatdır.
b. Cümlələr arasında əlaqə yaradır, bağlayıcıdır.

• Diqqət edin •

- “**Ki**” sözü cümlələrdə bağlayıcı və ədat kimi işləyə bilər. Bağlayıcı kimi bu söz mürəkkəb cümlənin tərkib hissələrini bir-birinə bağlayır:

Biz hamımız inanırdıq ki, ordumuz bu müharibədə zəfər qazanacaq.

Bağlayıcı kimi işləndikdə “ki”dən sonra vergül qoyulur.

Ç

Buraxılmış vergül işarələrini bərpa edib cümlələri köçürün.

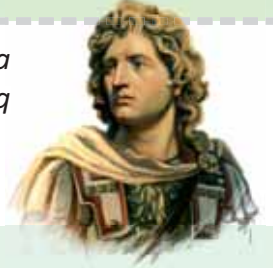
1. Sən ki mənə söz vermişdin.
2. Müəllim dedi ki sabah təqdimat edəcəksiniz.
3. İndi ki hamı razıdır, gəlin işlərimizi planlaşdıraraq.
4. Sən bilməlisən ki böyüklərin məsləhətini dinləyən xeyir tapar.
5. Bizə xəbər verdilər ki bu gün məşğələ olmayacaq.

1

A

Kitabın üzqabığına baxın və annotasiyası ilə tanış olun. Suallara cavab verin.

Dünyanın ən məşhur sərkərdələrindən söz düşəndə onun adı birinci çəkilir. Qərbdə ona Aleksandr, Şərqdə isə İsgəndər Zülqərneyn deyirlər. Görəsən, dünyaya hakim olmaq istəyən sərkərdə öz məqsədinə çatıbmı? Yenilməz sərkərdəni məğlub edən oldumu? Bütün suallara cavab tapmaq üçün kitabla tanış olun.

1. Hansı məlumat diqqətinizi daha çox cəlb etdi?

2. İsgəndər haqqında daha hansı məlumatları öyrənmək istərdiniz?

B

Rəvayətləri oxuyun.

İsgəndərin xarakterinə diqqət edin.

İSGƏNDƏR VƏ BUKEFAL

Rəvayətə görə, bir gün tacirlər Makedoniya hökmdarı Filipə gözəl və güclü bir at təklif edirlər. Lakin əhliləşməmiş at heç kimi yaxına buraxmır. Filip ondan imtina edir. Bunu görən İsgəndər qışqırır:

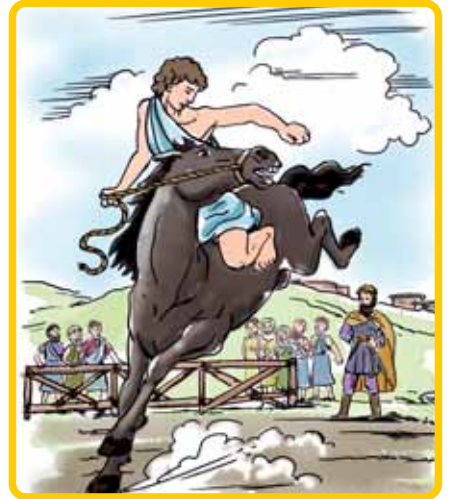
– Qorxudan belə gözəl atı əldən vermək olar?!

Bu sözləri eşidən Filip qəzəblənir və oğluna atı minməyi təklif edir. İsgəndər görürdü ki, at öz kölgəsindən qorxur. Ona görə də atın yüyənindən tutub üzünü günəşə tərəf çevirir. Bundan sonra o, ata minib çapmağa başlayır. Filip oğlunu qucaqlayıb deyir:

– Oğul, özünə münasib şahlıq axtar. Makedoniya sənə üçün çox kiçikdir.

Filip atı oğlu üçün aldı. İsgəndər atı Bukefal adlandırdı.

Sonralar İsgəndər Bukefalın üstündə çox ölkələr fəth etdi. Asiyada onun şərəfinə Bukefaliya adında şəhər saldırdı.

• Söz boğçası •

- fateh
- tuluq
- münasib

İSGƏNDƏR VƏ DÖYÜŞÇÜLƏRİ

Hindistandan qayıdarkən İsgəndərin ordusu uzun müddət susuz çöllərlə getməli olur. Yolda onlar dəvənin üstündə bir tuluq su aparan adama rast gəlirlər. Həmin adam bir dəbilqə su doldurub İsgəndərə verir. İsgəndər suyu alır. Ətrafına baxıb dodaqları qurumuş döyüşçüləri görəndə geri qaytarır və deyir:

– Mən suyu tək içsəm, onlar ruhdan düşürlər.

Bunu görən döyüşçülər ona deyirlər:

– Nə qədər ki sənə kimi hökmdarımız var, bizi heç nə ruhdan sala bilməz.

İSGƏNDƏRİN CAVABI

Deyilənə görə, İran hökmdarı Dara sülh danışıqları aparmaq üçün İsgəndərə xəbər göndərir. Öz ölkəsinin böyük bir hissəsini təklif edərək döyüşü dayandırmaq istəyir. Sərkərdələrdən biri bunu eşidəndə İsgəndərə deyir:

- Mən İsgəndər olsaydım, razılaşardım.
 - Mən də razılaşardım, – deyə cavab verir, – əgər İsgəndər olmasaydım.
- O, Daraya məşhur cavabını göndərir...

Nə anladın?

C Mətnlərə istinad edərək cümlələri tamamlayın.

1. Filip atdan imtina edir, çünki
2. İsgəndər atın öz kölgəsindən qorxdığını anladı, ona görə də
3. İsgəndərin əsgərləri ruhlandılar, çünki
4. İsgəndər Daranın təklifi ilə razılaşmır, çünki

Düşün və cavab ver

Ç Mətnlərə istinad edərək cədvəli tamamlayın.

İsgəndərin xüsusiyyətləri	Bu xüsusiyyətləri təsdiq edən epizodlar

• Yadda saxla •

LAKONİK İFADƏLƏR

- Bədii mətnlərdə rast gəlinən həcmcə qısa, mənacə dərin ifadələrə **lakonik ifadə** deyilir.

Məsələn: “Mən də razılaşardım, əgər İsgəndər olmasaydım”.

D Sərkərdəsi ilə söhbətdən sonra İsgəndər Daraya cavab məktubu yazır. Bu məktubda Dara ilə razılaşmadığını bildirir. İsgəndərin Daraya məktubunu öz sözlərinizlə yazın. Çalışın, fikirlərinizi çox yığcam, lakin təsirli ifadə edəsiniz. Məktubu yazdıqdan sonra kitabı tərsinə tutun və İsgəndərin cavabını oxuyun. Öz yazdığınızla müqayisə edin.

Mən İranın hamısını yarısını dəyişmək fikrində deyiləm.

Aşağıda verilmiş sözün izahını oxuyun. Sizcə, nə üçün İsgəndəri “Zülqərneyn” adlandırıblar?

Zülqərneyn – ərəbcədir, mənası – “ikibuynuzlu” deməkdir.

“İSGƏNDƏRİN BUYNUZU VAR...”

Biri var idi, biri yox idi, bir padşahın İsgəndər adlı oğlu var idi. İsgəndər çox ağıllı uşaq idi. 16 yaşına qədər **bir çox elmlərin açarını qoymuşdu cibinə**. Amma bircə eybi var idi: başından buynuz çıxmışdı. Ona görə də şiş papaq qoyardı ki, buynuzu görünməsin.

Günlərin bir günü padşah dünyadan köçdü. İsgəndər taxta çıxdı. Elə padşah oldu ki, ad-sanı hər yerə yayıldı. Adı gələndə qonşu padşahlar tir-tir titrəyirdilər. Camaat isə öz hökmdarından razılıq edirdi.

Bu ölkədə bir dəllək yaşayırdı. İsgəndərin başını yalnız bu dəllək qırıxırdı. Onun buynuzu olduğunu təkcə bu dəllək bilirdi. İllər idi ki, bu sirri ürəyində saxlayır, heç kimə demirdi. Amma artıq dözə bilmirdi. Fikirdən əriyib çöpə dönmüşdü. Anası nə qədər yalvardı ki, oğul, axı sənin dərdin nədir, belə saralıb-solursan, de, bəlkə, əlac elədim. Oğlu dedi:

– Ana, bu sirri heç kimə deyə bilmərəm.

Axırda dəllək bir çuxur qazdı, ağzını çuxura tutub üç dəfə yavaşcadan dedi: “İsgəndərin buynuzu var, buynuzu”. Sonra çalanı yenə torpaqla doldurdu.

Vaxt keçdi, həmin yerdən çoxlu qarğı çıxdı. Bir çoban qarğıdan tütək düzəltdi. Hansı havanı çaldısa, tütəkdən səs gəldi ki, “İsgəndərin buynuzu var, buynuzu”.

Xəbər İsgəndərə çatanda bildi ki, bu, dəlləyin işidir. Dəlləyi onun hüzuruna gətirdilər.

– Necə olub, sirri hamı bilir? – deyə şah qəzəblə soruşdu.

Oğlan həqiqəti açıb danışdı. İsgəndər baxdı ki, yazıq oğlanın heç bir günahı yoxdur. Onu bağışladı. Həmin vaxtdan hamı onu İsgəndər Zülqərneyn çağırırdı.

• Söz boğçası •

- güzəran
- çuxur
- qarğı
- əriyib çöpə dönmək

Nə anladın?

Məndən hansı suallara cavab tapmaq mümkün deyil?

1. İsgəndər hansı elmləri öyrənmişdi?
2. Camaatın İsgəndərə qarşı münasibəti necə idi?
3. Dəlləyin adı nə idi?
4. İsgəndər nə üçün dəlləyi bağışladı?

Söz ehtiyatı

- C** “Bir çox elmlərin açarını qoymuşdu cibinə” ifadəsinin mənasını mətnə əsasən izah edin.

Düşün və cavab ver

- Ç** Şəkilaltı məlumatı oxuyun.
Sizcə, nə üçün İsgəndərə “Zülqərneyn” ləqəbi verilə bilər?
Fikrinizi əsaslandırın.

1. Dəbilqəsində iki buynuz olduğu üçün;
2. Qurduğu dövlət Şərqi və Qərbi əhatə etdiyi üçün;
3. Həqiqətən, buynuzu olduğu üçün.

Qədim Şərqdə
sərkərdələrin istifadə
etdiyi dəbilqə

- D** Oxuduğunuz nağıl və rəvayətlərdəki hansı məlumatlar İsgəndər haqqında faktları əks etdirir? Fakt hesab etdiyiniz məlumatları qeyd edin.

• Nümunə • İsgəndər Makedoniya hökmdarı Filipin oğlu olub.

- E** Aşağıda verilmiş yaddaş xəritəsində uyğun qeydlər etməklə “Böyük fəth” mətnini dinləyin.

- Ə** İsgəndər haqqında məlumatların hansı mənbələrə aid olduğunu müəyyənləşdirin.

Rəvayətlər – R

Nağıl – N

İnformativ mətn – İ.M

1. Bukefaliya şəhəri İsgəndərin atının şərəfinə adlandırılıb.
2. Buynuzunu gizlətmək üçün həmişə başına şiş papaq qoyardı.
3. Şərqin məşhur filosofu Aristotel İsgəndərin müəllimi olub.
4. İran hökmdarı Dara ilə müharibə uzun müddət davam edir.
5. İsgəndər daim döyüşçüləri arasında ruh yüksəkliyi yaradırdı.
6. İsgəndər 20 yaşında Makedoniyanın hökmdarı olur.
7. İsgəndərə verilən adlardan biri də Zülqərneyndir.

R	N	İ.M
R	N	İ.M
R	N	İ.M
R	N	İ.M
R	N	İ.M
R	N	İ.M
R	N	İ.M

3

A

Cümlələri oxuyun. Fərqləndirilmiş sözlərə diqqət edin. Siz ikinci cümlədə hansı dəyişiklikləri etmək istərdiniz? Nə üçün?

Nizami Gəncəvinin “İsgəndərnamə” əsərində böyük fəthin Azərbaycanda olması haqqında ***danışılır***. Poemada sərkərdənin Bərdə hakimi Nüşabə ilə görüşündən ***danışılır***.

• Yadda saxla • **SİNONİMLƏRİN NİTQDƏ ROLU**

• Yaxınmənalı sözlərə **sinonim** deyilir.

Sinonimlər fikri dəqiq ifadə etməyə, nitqdə lazımsız təkrarlardan qaçmağa kömək edir.

İsgəndər ***cəsarətli*** idi. Bu ***cəsarətli*** sərkərdə dünyanı fəth etmək istəyirdi.

İkinci cümlədəki “cəsarətli” sözünü *hünərli*, *qorxmaz* sözləri ilə əvəz etmək mümkündür.

B

Cümlələrdə təkrarlanan sözləri müəyyənləşdirin. Həmin sözləri yaxınmənalı ifadələrlə əvəz edin.

1. Hökmdar qəzəblənmişdi. Vəzirin sözləri onu qəzəbləndirmişdi.
2. Müəllim yeni mövzunu izah etdi. Məsələlərin həlli yollarını hamıya izah etdi.
3. Həkim dəfələrlə xəbərdarlıq etmişdi. Dəfələrlə demişdi ki, idmanla məşğul olsun.
4. Bağçada rəngbərəng güllər açmışdı. Leyla bu rəngbərəng güllərdən dəstə bağladı.

• Diqqət et •

Sinonim sözlər cümlədə heç də hər zaman bir-birini əvəz edə bilmir.

C

Sinonim sözlər cərgəsindən uyğun gələnı artırmaqla cümlələri tamamlayın.

1. Qarşıda ... mənzərə açılırdı. (*göyçək, gözəl*)
2. Əsgərlər qəhrəmancasına (*döyüşmək, dalaşmaq*)
3. Səbuhiyə ... vəzifə verildi. (*hündür, yüksək*)
4. ... danışanda kiçik qulaq asar. (*iri, böyük, yekə*)
5. Vüqar 100 metr məsafəni 14 saniyəyə (*qaçdı, yüyürdü*)

Ç

Məntiq

Birinci cütlükdə sözlər arasındakı mənə əlaqəsini müəyyənləşdirin. Bundan çıxış edərək ikinci cütlüyü tamamlayın.

1. kənar – qıraq

2. uca –

a hündür

b alçaq

c enli

1. kədər – sevinc

2. böyük –

a nəhəng

b iri

c balaca

Dil qaydaları

4 A

Verilmiş cümlələrdə mürəkkəb sözləri tapın və onların tərkib hissələrini müəyyən edin.

1. Alim bütün çətinliklərə baxmayaraq, yazıb-yaradırdı.
2. Tusi arayıb-axtardı, rəsədxananın inşası üçün uyğun yer tapdı.

• Bunları bilməliyik •

MÜRƏKKƏB FEİLLƏR

MÜRƏKKƏB FEİLLƏR

Defislə yazılanlar

Yaxınmənalı sözlərdən ibarət

kəsib-doğramaq

Əksmənalı sözlərdən ibarət

gedib-gəlmək

Ayrı yazılanlar

Olmaq, etmək (eləmək)
sözləri ilə yaranan

həll etmək

nail olmaq

B

Verilmiş mürəkkəb feilləri aşağıdakı kimi qruplaşdırıb yazın.

çalışıb-vuruşmaq, açıb-bağlamaq, kömək eləmək, bitib-tükənmək, cəlb etmək, etiraz etmək, yazıb-pozmaq, muğayat olmaq, oturub-durmaq, həsr etmək

1. Yaxınmənalı sözlərin birləşməsindən yaranan mürəkkəb feillər:
2. Əksmənalı sözlərin birləşməsindən yaranan mürəkkəb feillər:
3. "Olmaq", "etmək", "eləmək" sözləri ilə yaranan mürəkkəb feillər:

C

Nöqtələrin yerinə uyğun sözlər əlavə edərək mürəkkəb feillər düzəldib yazın.

İstifadə üçün sözlər:

gülmək, düşmək, süpürmək, etmək, barışmaq, sönmək, olmaq, örtmək

atılıb ...

silib ...

danışib ...

dərk ...

yanıb ...

küsüb ...

açıb ...

peşman ...

• Nümunə •

silib-süpürmək

Ç

Verilmiş sözlərdən mürəkkəb feillər düzəldərək uyğun cümlələri tamamlayın.

1. Tıq-tıq xanım güzgünün qarşısında
2. Piri kişi müxtəlif meyvə ağacları
3. Payız gəlmişdi, bağcadakı çiçəklər
4. Müəllim yeni mövzunu

(*izah, etmək*)

(*bəzənmək, düzənmək*)

(*əkmək, becərmək*)

(*saralmaq, solmaq*)

1

A

Pənahabad şəhəri hansı tarixi şəxsiyyətin şərəfinə adlandırılıb? Sizcə, nə üçün bəzi yer adları tarixi şəxsiyyətlərin adı ilə bağlıdır?

ŞAH ABBAS VƏ QARI

Belə deyirlər ki, Şah Abbas dəfələrlə Tiflisə hücum edirmiş, ancaq məğlub olub geri çəkilmiş. Növbəti dəfə Tiflisə hücum edərkən şahın qoşunu mühasirəyə düşür. Şah Abbas birtəhər canını qurtarır. Libasını dəyişib yola çıxır. Gəlhagəl, gəlib Qazaxda bir kəndə çatır. Bu kəndə “Tağarbəyli” deyirlərmiş. Kəndin girəcəyindəki daxmada bir qarı yaşayırmış.

Şah Abbas daxmanın qapısını döyür. Qarı eşiyə çıxanda ona deyir:

– Allah qonağı istəmirsən, ay qarı?

– Niyə istəmirəm, Allaha da qurban olum, qonağına da, – deyə qarı onu içəri dəvət edir.

Şah Abbas keçib bir tərəfdə əyləşir.

Bu qarının Abbas adlı bir oğlu varmış, na-xırçılıq edirmiş. Onların var-dövlətdən bir inəyi, bir iti var imiş.

Qarı qonağa görə tələsdiyindən it üçün bişirdiyi **yalı** isti-isti yalağa tökdü ki, gedib yemək hazırlasın. İt elə bildi, yal soyuyub. Dilini yala vuran kimi zingildəyib geri çəkildi.

Qarı acıqlı-acıqlı dedi:

– Bıy, başıma xeyir, şah oğlu Şah Abbas kimi tələsib özünü niyə məğmun eləyirsən. Yalağın qıraqlarını yalaya-yalaya yesən, ağzını belə yandırmaz.

Şah Abbas bu sözlərdən **öz hesabını götürür**. Geri qayıdıb qoşun toplayır. Bu dəfə qarının dediyi kimi eləyir: əvvəlcə Tiflisi mühasirəyə alır. Çarəsiz qalan yerli əhali təslim olur.

Şah Abbas Tiflisi alır və Gəncəyə qayıdır. Oradan Qazaxa çapar göndərir və qarı ilə oğlunu çağırtdırır.

Qarı və oğlu qorxa-qorxa saraya gəlirlər. Qapıdan içəri girən kimi qarı diz çökür. Şah Abbas yerindən qalxıb onu ayağa qaldırır və deyir:

- Qarı, məni tanıyırsan?
- Yox, – deyə qarı dillənir.

Şah Abbas deyir:

- Yadındamı, kənddə sən qonağın olmuşdum?

Qarı Şah Abbası tanıyır, o vaxt dedişi sözlər yadına düşür. Qorxur ki, şah o sözə görə, özü heç, oğlunun boynunu vurdura. Şah Abbas deyir:

– Qarı, qorxma! O sözlərdən mən çox şey götürdüm. Bu qələbəm də həmin sözlərə görə oldu. Tağarbəyli kəndinin adını sən oğlunun adı ilə Abbasbəyli qoyuram. Özünü də həmin kəndə bəy təyin edirəm.

Deyirlər ki, Tağarbəyli kəndi həmin vaxtdan Abbasbəyli adlanır.

• Söz boğçası •

- libas
- eşik
- yal
- yalaq
- məğmun

Söz ehtiyatı

B Mətnə fərqləndirilmiş sözün hansı mənada işləndiyini müəyyən edin.

- a) Dağ yamacının hündür hissəsi
- b) Atın boynundakı tüklər
- c) İtə verilən yem

“Yal” sözünü müxtəlif mənalarda cümlədə işlədin.

C Mətnə əsasən “öz hesabını götürmək” ifadəsinin mənasını izah edin.

Nə anladın?

Ç Mətnə əsasən suallara cavab verin.

1. Şah Abbas hansı hadisədən sonra Tağarbəyli kəndinə gəlib çıxır?
2. Qarı tanımadığı qonağı necə qarşıladı?
3. Şah Abbas qarının sözlərindən hansı nəticəni çıxarır?
4. Qarı qonağının Şah Abbas olduğunu biləndə nə üçün qorxur?
5. Şah Abbas qarıya necə təşəkkür edir?

Düşün və cavab ver

D Şah Abbasın məğlub olmasının səbəbini qarının nitqinə istinad etməklə izah edin.

E “Şah Abbas və qarı” rəvayətində hansı tarixi faktlar öz əksini tapır?

Ə Mətnin məzmununa əsaslanmaqla “Yer adları xalqın keçmişindən xəbər verir” fikrini izah edin.

“Şah Abbas və qarı” mətnini oxuduqdan sonra bu hökmdar haqqında nə deyə bilərsiniz? Onun haqqında daha hansı məlumatları almaq istəyərdiniz?

BÖYÜK ABBAS

Səfəvilər dövlətinin hökmdarı I Şah Abbas 1571-ci il yanvarın 29-da Heratda dünyaya gəlib. Uşaqlıq illərini bu şəhərdə keçirən Abbasın tərbiyəsi ilə müəllimi Sultan Ustaclı məşğul olub.

Abbas 16 yaşında taxta çıxıb. O, qısa müddətdə dövlətini çətin vəziyyətdən qurtarmaq üçün bir çox işlər görüb. İlk növbədə ölkəsində nizam-intizam yaradıb. I Şah Abbas əhalinin vəziyyətini yaxından öyrənmək üçün tez-tez libasını dəyişər, xalqın içində gəzərdi. Çörəkçidən çörək, qəssabdan ət alaraq saraya dönər, çəkisi düz olmayan məhsul sahiblərini dərhal cəzalandırırdı.

I Şah Abbas hökmdar olmaqla yanaşı, güclü sərkərdə idi. O, taxta çıxan gündən dövlətin təhlükəsizliyini qorumaq üçün nizami ordu qurmuşdu. Uzaqgörən siyasətçi olan I Şah Abbas müharibəyə başlamağa tələsməz, problemi sülh yolu ilə həll etməyə üstünlük verərdi. Lakin müharibə başlanardısı, mükəmməl sərkərdə kimi döyüş meydanında ordusuna rəhbərlik edərdi, cəsur bir döyüşçü kimi özünü təhlükəyə atmaqdan çəkinməzdi.

I Şah Abbas alimləri, şairləri yüksək qiymətləndirir, onları saraya dəvət edir, yazıb-yaratmağa ruhlandırırdı. O özü də şeirlər yazırdı.

I Şah Abbas doğma ana dilinə önəm verirdi. Onun tələbi ilə sarayda hamı Azərbaycan dilində danışdı. Bu haqda italyan səyyahı Della Valle belə yazır: “Şah mənim Azərbaycan dilini bilib-bilmədiyimi soruşdu, “Xoş gəldin, səfa gətirdin”, – deyərək səyahətimin səbəbləri haqda məni bu dildə sorğu-sual etdi”.

Avropalıların “Böyük Abbas” adlandırdığı görkəmli Səfəvi hökmdarı 58 yaşında vəfat etmişdir.

I Şah Abbas

• Söz boğçası •

- taxta çıxmaq
- nizami
- uzaqgörən
- siyasətçi

Nə anladın?

B

“Böyük Abbas” mətninə əsasən sualları cavablandırın.

1. Şah Abbas nə vaxt və harada anadan olub?
2. Şah Abbasın müəllimi kim olub?
3. Şah Abbas neçə yaşında taxta çıxıb?
4. Şah Abbas dövlətin inkişafı üçün hansı işlər görüb?

Düşün və cavab ver

- C** Mətndəki məlumatlardan çıxış edərək Şah Abbasın hakimiyyətdə olduğu illəri müəyyən edin. Bunun üçün misallar qurun.

• Nümunə •

Anadan olmuşdur: 1571-ci il
Taxta çıxmışdır: 16 yaşında
Hakimiyyətə gəldiyi il: $1571 + 16 = 1587$

- Ç** “Şah Abbas və qarı” rəvayətinə və “Böyük Abbas” mətninə istinad edərək aşağıdakı fikirləri əsaslandırın.

1. I Şah Abbas uğurlu hərbi əməliyyatları, geniş quruculuq işləri ilə yadda qalıb.
2. I Şah Abbas cəsur, tədbirli, ədalətli, geniş dünyagörüşünə sahib olan bir şəxs idi.
3. I Şah Abbas istedadlı və yaradıcı insanlara hörmətlə yanaşırdı.
4. I Şah Abbas bir çox nağıl və rəvayətlərin qəhrəmanına çevrilib.

- D** “Böyük Abbas” və “Şah Abbas və qarı” mətnlərindəki hansı məlumatlar bir-birini təsdiqləyir?

- E** Oxuduğunuz mətnlərə, aşağıda verilmiş tarixi mənbəyə və şəklə istinad edərək Şah Abbas haqqında tarixi-informativ mətn yazın.

“Ortaboy, yaşıl gözlər, qısa alın və incə çənəyə malik bu qüdrətli şah, bir qayda olaraq, sadə geyinər, zinət əşyalarından istifadə etməzdi. Yalnız qılıncının qəbzəsi qızıldan idi. O, sadə xalqa bərəkətli torpaqlar, sürülər hədiyyə etməkdən, digər ehtiyaclarını ödəmələri məqsədilə mal-pul paylamaqdan yorulmazdı”.

Petra della Valle, 18 dekabr 1617-ci il

Plan:

1. I Şah Abbasın təqdimatı
2. I Şah Abbasın xarici görünüşü
3. I Şah Abbasın xarakteri
4. I Şah Abbasın xidmətləri

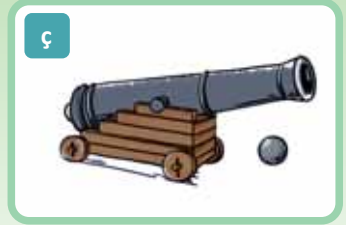
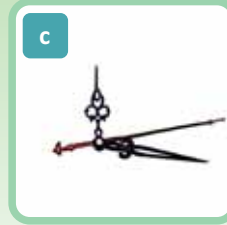
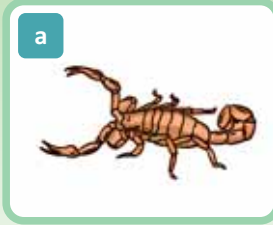
ə Müzakirə

Siz hansı tarixi şəxsiyyətə bənzəmək istərdiniz? Fikrinizi əsaslandırın.

3

A

Şekillərdə təsvir edilmiş varlıqların adlarını deyın. Hansı varlıqlar fərqli olsalar da, adları eynidir?

B

Cümlələrdə “ağız” sözünün mənasını izah edin.

1. Uşaq **ağzını** kağız salfetlə sildi.

2. Toplan qapının **ağzında** gözləyirdi.

Sizcə, “ağız” sözünün hansı mənası əvvəl yaranmışdır?

• Yadda saxla •

OMONİMLƏR VƏ ÇOXMƏNALI SÖZLƏR

• Dilimizdə elə sözlər var ki, onların deyilişi və yazılışı eyni, mənalari fərqlidir.

Omonim sözlər

• Deyilişi və yazılışı təsadüfən üst-üstə düşür. Tamamilə fərqli mənalər bildirir.

qaz (quş növü) – *həqiqi məna*

qaz (yanacaq növü) – *həqiqi məna*

Çoxmənalı söz

• Həqiqi və məcazi mənalari olur.

Bu mənalər arasında bağlılıq var.

insanın başı – *ilkin, həqiqi məna*

dağın başı

ağacın başı

} *məcəzi məna*

C

Cümlələrdəki omonimləri müəyyənləşdirin və izahları ilə uyğunlaşdırın.

1. Nənəsi Solmaza sarı yun jaket almışdı.

a) bağlamaq, dolamaq

2. Körpə balaca əllərini anasına sarı uzatdı.

b) limon rəngi

3. Ana, xahiş edirəm, əlimi tənizlə sarı.

c) tərəf, istiqamət

Ç

Fərqləndirilmiş sözlərin omonim və yaxud çoxmənalı söz olduğunu müəyyən edin.

1

Arif qapıya **qol** vurdu.

Müəllim gündəliyə **qol** çəkdi.

2

Paltarın **ətəyi** islanıb.

Dağın **ətəyindən** gül topladıq.

D

“Kök” sözünü verilmiş mənalarda işlədin. Hansı mənalarda bu sözü omonim kimi qəbul etməliyik?

A

kök¹ – tərəvəz

kök² – şışman, gonbul

B

kök – 1) ağacın torpaq altında olan hissəsi

2) əsil-nəcabət, soy

Dil qaydaları

4 A Cümlələrdən asılı olaraq “yazmaq” feilinə uyğun şəkilçilər artırın. Nə üçün bu şəkilçiləri artırdığınızı izah edin.

- Mən dünən qardaşıma məktub yaz... .
- Bu mətni oxuduqdan sonra siz tarixi şəxsiyyətlər mövzusunda esse yaz... .
- Biz indi mövzu ilə bağlı fikirlərimizi yaz... .

B Hansı sütundakı cümlələrdə “getmək” feili şəxsə görə dəyişir?

- I**
- Mən məktəbə gedirəm.
 - Siz məktəbə gedirsiniz.
 - Biz məktəbə gedirik.
 - Onlar məktəbə gedirlər.

- II**
- Mən məktəbə gedəndə hava soyuq idi.
 - Siz məktəbə gedəndə hava soyuq idi.
 - Biz məktəbə gedəndə hava soyuq idi.
 - Onlar məktəbə gedəndə hava soyuq idi.

• Bunları bilməliyik •

ŞƏXSƏ VƏ ZAMANA GÖRƏ DƏYİŞMƏYƏN FEİLLƏR

- Feillərin elə grammatik formaları var ki, şəxsdən və zamandan asılı olmayaraq, eyni cür işlənir. Bu cür feillər yalnız feilin deyil, başqa nitq hissələrinin də suallarına cavab verir:

Mən babamı **görəndə** sevindim. (*Nə vaxt?*)

Divanda **yatmış** pişik tıqqıltı səsinə oyandı. (*Hansı?*)

Düzgün **qidalanmaq** sağlamlığın vacib şərtidir. (*Nə?*)

Müxtəlif suallara cavab versələr də, həmin sözlər hərəkət bildirdiyinə görə feil sayılır.

C Nöqtələrin yerinə şəxsə və zamana görə dəyişməyən uyğun feillər artırmaqla cümlələri tamamlayın.

İstifadə üçün sözlər:

qaçırılan, keçən, tutmaq, bilməmək, böyüdükcə, görmək, danışanda, verməyincə

1. ... eyib deyil, soruşmamaq eyibdir.
2. Bir əldə iki qarpız ... olmaz.
3. Baş-baş ... daş yerindən qalxmaz.
4. ... fürsət ələ düşməz.

5. El ... körpüdən sən də keç.
6. Böyük ... kiçik qulaq asar.
7. Ağac ... suyu çox aparar.
8. On dəfə eşitməkdənsə, bir dəfə ... məsləhətdir.

Ç Nöqtələrin yerinə şəxsə və zamana görə dəyişməyən feillər əlavə edərək cümlələri köçürün.

1. Ana ... oğlunun başını tumarladı. (*fərəhləndi, fərəhlənərək*)
2. Kənan heç ... suala cavab verdi. (*fikirləşmədən, fikirləşmədi*)
3. Biz meşədən ... yağış yağdı. (*qayıdanda, qayıdırdıq*)
4. Mətni ... qeydlər götürün. (*dinləyərək, dinləyin*)
5. Fərhad ... üçün vaxt istədi. (*düşündü, düşünmək*)

1

A

Ssenari nədir? Ssenari yazarkən və yaxud oxuyarkən nələrə diqqət edirsiniz?

XURŞİDBANU NATƏVAN**I hissə**

Tiflis. Qafqaz canişinin malikanəsi. Xurşidbanu sükut içində ətrafı seyr edir. Knyaz Xasay iti addımlarla gəlib Xurşidbanunun qarşısında dayanır.

Knyaz Xasay: Canişin cənabları indi buyurub sizi dinləyəcəklər, Banu bəyim.

Xurşidbanu gülümsəyir.

Knyaz Xasay: Mən sizin haqqınızda gözəl sözlər eşitmişəm. Bütün Azərbaycan sizinlə fəxr etməlidir.

Xurşidbanu: Təşəkkür edirəm, knyaz.

Ortayaşlı, yaraşıqlı bir adam olan canişin otağa daxil olur.

Canişin: Xoş gəlmisiniz, Banu bəyim. Sizi gördüyümə çox şadam. Rica edirəm, əyləşin.

Xurşidbanu və canişin əyləşirlər.

Canişin: Sizin nəslinizə olan dərin hörmətimə əmin ola bilərsiniz, Banu bəyim. Əlbəttə, İbrahim xanın nəvəsinə, general Mehdiqulu xanın qızına hörmət hər kəsin borcudur. Eşitdiyimə görə, siz həm də gözəl şairsiniz.

Xurşidbanu razılıq əlaməti olaraq gülümsəyir.

Canişin: Mən azərbaycanlıların igidliyinə heyranam. Ancaq, təəssüf ki, belə cəsur xalqın yarısı sizdən ayrı düşüb.

Xurşidbanu (kədərli): Bu bizim faciəmizdir, knyaz. Qədim bir tarixi olan Azərbaycan xalqını iki yerə parçalayıb qardaşı qardaşdan ayırmaq ədalətli iş deyildir.

Canişin söhbəti dəyişir.

Canişin: Sizin Tiflisə təşrif buyurmağınızın səbəbi mənə məlumdur, Banu bəyim. Mən çalışıram, atanızdan qalan mülkün bir hissəsi sizə qaytarılsın.

Xurşidbanu: Mən bütün mülklərimizin qaytarılmasını tələb edirəm, knyaz.

Canışın (*zarafatyana*): Siz tək varissiniz, o qədər mülk nəyinizə lazımdır?

Xurşidbanu (*həyəcanla*): Mən tək deyiləm, knyaz! Mənim yaşadığım Şuşa şəhərinin əhalisi hələ də şor su içir! Kəndlilərimizin uşaqları məktəbsiz, elmsiz, kitabsız böyüyürlər. Mən onlara heç bir kömək eləyə bilmirəm.

Canışın (*qısa pauzadan sonra*): Yaxşı, madmazel. Mən sizin xahişinizi olduğu kimi imperatora çatdıraram. Ümid edirəm ki, imperator İbrahim xanın nəvəsindən öz köməyini əsirgəməz.

Xurşidbanu (*qalxır*): Diqqətiniz üçün minnətdaram, knyaz.

Canışın (*ayağa qalxır*): Sizə yaxşı yol, madmazel.

II hissə

Şuşa. Xurşidbanunun malikanəsi. Həyatda xeyli insan toplaşib. Xurşidbanu onların qarşısında dayanıb.

I kişi (*sevinclə*): Çox sağ olun, Banu bəyim. Gur meşələrin, sərt qayaların arasından uca qalaya bulaq çəkirdiniz. Bu bulaq gələcək nəsillərə sizdən unudulmaz bir yadigardır.

Xurşidbanu: Mən əminəm ki, gələcək nəsillər elə kiçik bulaqlarla kifayətlənməyəcək.

II kişi: Varını verən utanmaz, Banu bəyim. Siz əlinizdən gələni xalq üçün əsirgəmirsiniz. O kiçik bulaq gecə-gündüz sizin şərəfinizə nəğmələr oxuyacaq.

Xurşidbanu: Bulağın açılışı münasibətilə sabah bütün şəhər əhalisi mənim qonağımdır. Bu axşam isə siyahı üzrə bütün kasıblara şirniyyat, düyü və yağ paylansın.

İlyas Əfəndiyev

• Söz boğçası • • canışın • knyaz • malikanə • varis • təşrif • mülk • madmazel • imperator

Söz ehtiyatı

- B** Söz boğçasında verilmiş hansı sözlər mətndəki hadisələrin keçmişdə baş verdiyini göstərir?

Nə anladın?

- C** Obrazların nitqinə istinad edərək suallara cavab verin.
1. Banu bəyimin canışınla görüşməyinin səbəbi nə idi?
 2. Mətdəki hansı cümlələrdə knyaz və canışının Banu bəyimə münasibətləri əks olunub?
 3. Mətdə Banu bəyimin hansı xeyriyyəçilik işlərindən danışılır?

Düşün və cavab ver

- Ç** Sizcə, Banu bəyim “Bu bizim faciəmizdir” sözlərini hansı tarixi hadisə haqqında deyir? Bu haqda bildiklərinizə istinad edərək fikirlərinizi əsaslandırın.

Yaradıcı iş

- D** Ssenarini səhnələşdirin.

2 A

“Xan qızı” mətnini dinləyin. Suallara cavab verməklə mətnin qısa məzmununu danışın.

1. Xurşidbanu Natəvan nə vaxt və harada anadan olub?
2. Natəvanı xalq arasında necə çağırırdılar?
3. Nə üçün Banu bəyim bir müddət Tiflisdə yaşamışdır?
4. Natəvan hansı əməllərinə görə Azərbaycan tarixinə öz adını yazdırmışdır?

B

Məlumat vərəqini oxuyun. Xurşidbanu Natəvan haqqında hansı faktlar “Xan qızı” mətnində öz əksini tapıb?

XURŞİDBANU NATƏVAN

Doğum yeri: Şuşa

Atası: Mehdiqulu xan Cavanşir

Fəaliyyəti: şair, rəssam, xeyriyyəçi

Bildiği dillər: Azərbaycan, ərəb, fars

Əsas xidmətləri:

- Şuşaya su kəməri çəkdirmişdir.
- Yazdığı şeirlərlə Azərbaycan ədəbiyyatının inkişafında böyük rol oynamışdır.

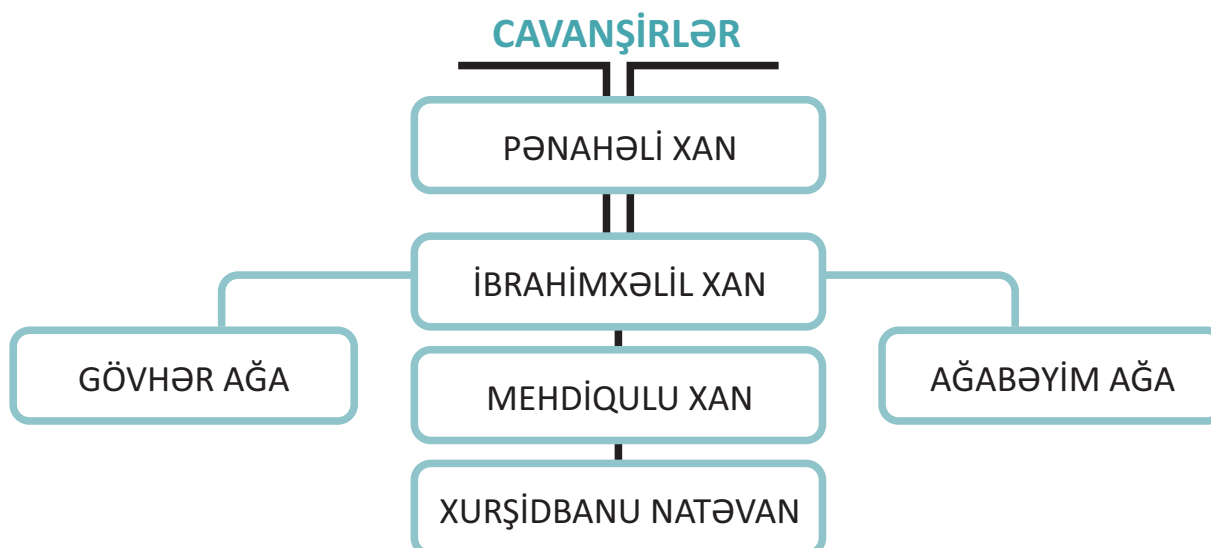
1832-1897

C

“Xan qızı” mətninə, məlumat vərəqinə və Qarabağ xanlığı haqqında bildiklərinizə əsasən aşağıdakı sxemi şərh edin. Qohumluq əlaqələrini izah edin.

İstifadə üçün sözlər və ifadələr:

Qarabağ xanlığının sonuncu varisi; Qarabağ xanlığının sonuncu xanı; Qarabağ xanlığının banisi

Ç

Araşdırma

Haqqında eşitdiyiniz tarixi şəxsiyyətlər barədə araşdırma aparın.

3 A

Mətni oxuyun. Yol verilmiş səhvləri müəyyənləşdirin. Öyrəndiyiniz qaydalara istinad edərək fikrinizi əsaslandırın.

Gövhər ağanın XIX-cu əsirdə Şuşada məscid tikdirir. Hal-hazırda bu məscid “Aşağı Gövhər ağa məscidi” adlanır. 1884-1885-inci illərdə isə o, Şuşada vaxtilə ata-babasının tikdirdiyi məscidi təmir etdirir. Həmin məscid hal-hazırda “Yuxarı Gövhər ağa məscidi” adlanır.

Faydalı məsləhət

YAZI İŞİNİN YOXLANILMASI

- Yazı işini yoxlayan zaman aşağıdakılar nəzərə alınmalıdır:
 - Sözlərin orfoqrafik normalara uyğun yazılması;
 - Durğu işarələrindən düzgün istifadə;
 - Sözlərin yerli-yerində istifadə edilməsi.

B

Cümlələrdə səhvləri müəyyənləşdirin. Öyrəndiyiniz qaydalardan çıxış etməklə səhvləri izah edin.

1. İbrahim III-cü sinifdə oxuyur.
2. Maşınnar sıra ilə düzülmüşdü.
3. Qulağıma nənəmin səsi toxundu.
4. Həsən bəy Zərdabi demişdir: Yaxşı kitab çox qiymətli bir xəzinədir.

C

Səhv yazılmış sözləri düzəldərək cümlələri köçürün.

1. Bu gün bütün ayilə üzvləri süfrə ətrafına toplaşmışdılar.
2. Ssenarinin məllifi dosdum Bəşir idi.
3. Onun köynəyi tər-təmiz idi.
4. Qızdar çəmənnikdən çiçək toplayırdılar.

Ç

Buraxılmış durğu işarələrini əlavə edərək cümlələri köçürün.

1. O əsgərə məktub yazdı.
2. Ura ordumuz zəfər çaldı.
3. Yaz gəlmişdi ağaclar çiçək açmışdı.
4. Heydər Əliyev demişdir Azadlıq hər bir xalqın milli sərvətidir

D

Fərqləndirilmiş sözləri uyğun sözlərlə əvəz edib cümlələri köçürün.

1. Bu xəbərdən sonra babamın **könlü** ağrıdı.
2. Səhər açılar-açılmaz çil-çil xoruz **qışqırırdı**.
3. Makedoniyalı İsgəndər xəstəlikdən **həlak olmuşdu**.
4. Cəmilənin **maraqlı** yaddaşı var.

Yaradıcı iş

E

Apardığınız araşdırmalara istinad edərək ən çox bəyəndiyiniz tarixi şəxsiyyət haqqında tarixi-informativ mətn yazın. Bir-birinizin yazısını yoxlayın.

Dil qaydaları

4 A

Fərqləndirilmiş sözlərin şəxs, yoxsa işarə əvəzliyi kimi işləndiyini müəyyən edin.

1. **O**, qoçaq oğlandır.
2. **O** günləri çox xatırlayıram.
3. **O**, dostumla bir məktəbdə oxuyub.
4. **O** qız mənim sinif yoldaşımdır.

B

Cümlələri oxuyun. İkinci cümlədəki “necə” sözü hansı sözün yerinə işlənib?

1. Nənəm dadlı qoğal bişirdi.
2. Nənəm necə qoğal bişirdi?

• Bunları bilməliyəm • SUAL ƏVƏZLİKLƏRİ

- Əvəzliyin növlərindən biri də sual əvəzliyidir. Bu əvəzlilər sual məqsədilə işlədilir. Sual əvəzliləri bütün əsas nitq hissələrini əvəz edə bilər.

Ramin qapını ehtiyatla açdı.

kim? nəyi? necə? nə etdi?

Bu cümlədə *kim* və *nəyi* əvəzliyi – ismi, *necə* əvəzliyi – zərfi, *nə etdi* əvəzliyi – feili əvəz edir.

C

Fərqləndirilmiş sözləri uyğun sual əvəzliləri ilə əvəz edib cümlələri köçürün.

1. **İri** qazanları ocağın üstünə düzmüşdülər.
2. Yarışda qalib gələnlər **sevinirdilər**.
3. Uşaqlar babalarını **maraqla** dinləyirdilər.
4. **Komandir** əməliyyatla bağlı dərhal göstəriş verdi.
5. **Dördüncü** siniflər olimpiadada iştirak edəcəklər.

Ç

Sual əvəzlilərini cədvəl üzrə qruplaşdırın.

necə? nə etdi? kim? neçənci? nə? nə cür? nə edir? neçə? nə qədər? hara? nə zaman? nə etmək? hansı? nə edəcək? niyə? nə üçün?

İsmi əvəz edir	Sifəti əvəz edir	Sayı əvəz edir	Feili əvəz edir	Zərfi əvəz edir

D

Sual əvəzlilərinin ardıcılığına uyğun cümlə modellərini müəyyən edin.

- a. Nə vaxt? nəyi? nə etdik?
- b. Kim? necə? nə etdi?
- c. Kim? haraya? nə edəcək?
- ç. Haraya? nə qədər? kim? nə etmişdi?

1. Meydana xeyli adam toplaşmışdı.
2. Səkinə Türkiyəyə yola düşəcək.
3. Dərsin sonunda ev tapşırığını qeyd etdik.
4. Ləman gülərək cavab verdi.

Ümumiləşdirici təkrar

A Cümlələrdə fərqləndirilmiş sözlərin qrammatik mənasını müəyyənləşdirin.

ƏDAT (Ə)

QOŞMA (Q)

BAĞLAYICI (B)

1. O ki çoxdan gəlmişdi.	Ə	Q	B
2. Sən bilməlisən ki , böyüklərin məsləhətini dinləyən xeyir tapar.	Ə	Q	B
3. O bu işdə ancaq özünü günahlandırır.	Ə	Q	B
4. Mən çox dedim, ancaq o eşitmədi.	Ə	Q	B
5. Fuad səhvlərini qırmızı qələm ilə düzəltdi.	Ə	Q	B
6. Fərhad ilə Aydın bu il yarışlarda iştirak edəcəklər.	Ə	Q	B

B Cümlələrin məzmununa əsasən fərqləndirilmiş sözlərin hansı nitq hissəsinə aid olduğunu müəyyənləşdirin.

1. Filmə diqqətlə **bax**. (*feil, ədat*)
2. **Bax** mən sənə güvənirəm. (*feil, ədat*)
3. **Təəssüf**, tapşırığın şərtini diqqətlə oxumamısan. (*isim, modal sözlər*)
4. Müəllim **təəssüf** hissi keçirdi. (*isim, modal sözlər*)
5. **Ay** oğul, böyüyün sözünü dinlə. (*nida, isim*)
6. **Ay** Yer planetinin yeganə təbii peykidir. (*nida, isim*)

C Verilmiş sözlərdən mürəkkəb feillər düzəldərək uyğun cümlələri tamamlayın.

1. O bu xəbəri eşidib hirsindən (*çalmaq, oynamaq*)
2. Qazandığı qələbədən sonra özünü xoşbəxt (*əsmək, coşmaq*)
3. Uşaqlar Novruz şənliyində (*həlak, olmaq*)
4. İgid oğullar Vətən uğrunda (*hiss, etmək*)

Ç Nöqtələrin yerinə şəxsə və kəmiyyətə görə dəyişməyən feillər əlavə edərək cümlələri köçürün.

1. Uşaq anasına ... doluxsundu. (*sığın...*)
2. Bağban ... meyvələri dərib səbətə yığdı. (*yetiş...*)
3. Uşaqlar göbələk ... üçün meşəyə yollandılar. (*topla...*)
4. Fəridə vərəqə ... danışdı. (*bax...*)

D Fərqləndirilmiş sözləri uyğun sual əvəzlilikləri ilə əvəz edib cümlələri köçürün.

1. Arif **dərsdən sonra** idmanla məşğul olurdu.
2. **Yıxılmamaq üçün** divardan tutdu.
3. **Bugünkü** gəzintidən hamı razı qalmışdı.
4. **Çalışanlar** hər zaman uğur qazanır.

7

ELMİ FANTASTİKA

A “Uçan xalça” nağılını xatırlayın və suallara cavab verin.

1. Bu nağılda hansı sehrli qüvvələr var idi?
2. Uçan xalça Əhmədə necə kömək oldu?
3. Uçan xalça nə üçün oğurlandı?
4. Küpəgirən qarı Əhmədin evini hansı sehrli qüvvə ilə tapdı?
5. Sizcə, nə üçün nağıllarda sehrli qüvvələr də iştirak edir?

B Qədim yunan əfsanəsini oxuyun. Əfsanədəki mifik obrazları və qeyri-adi hadisəni müəyyənəldirin.

İKARIN UÇUŞU

Dedal adlı bacarıqlı bir memar var imiş. Bir gün o, hökmdarın qəzəbinə tuş gəlir. Dedalı oğlu İkarla birlikdə həbs edib Krit adasındakı qüllədə saxlayırlar. Onlar buradan qaçmaq istəsələr də, bütün yollar bağlı idi.

Bir gün Dedal səmada uçan quşları seyr edirdi. Bu zaman ağlına bir fikir gəlir:

– Əgər mən dəniz yolu ilə, quru yolla qaça bilmirəmsə, çıxış yolum səmadır!

O, oğlu ilə birlikdə qüllənin pəncərəsinə qonan quşların lələklərini yığdı, kətan saplarla və mum ilə onları birləşdirdi və 4 böyük qanad düzəltdi. Sonra oğluna bir neçə tapşırıq verdi:

– Uçan vaxt dənizə çox yaxın enmə. Yoxsa dalğalar qanadlarını isladar. Günəşə də yaxın qalxma: mum əriyər və lələklər dağılar.

Ata və oğlu qanadları qollarına geyinib havaya qalxdılar və Krit adasından uzaqlaşdılar. Quş kimi havada qanad çalmaqdan xoşlanan İkar daha da yüksəkliyə qalxır. Günəşin yandırıcı şüaları lələkləri birləşdirən mumu əridir və o, sürətlə yerə enib dənizin dalğalarına qarışır. O vaxtdan bu dəniz “İkari” adlanır.

Söz bəğçası

- tuş gəlmək • manevr etmək

C Sizcə, “Uçan xalça” və “İkarın uçuşu” əsərləri qədim insanların hansı arzularını əks etdirir?

Ç Məlumat vərəqini oxuyun və aldığınız məlumatlardan istifadə edərək “Gerçəyə çevrilən xəyallar” mövzusunda esse yazın.

İlk təyyarə

İxtira olunduğu tarix:	1903-cü il
İxtiraçılar:	Rayt qardaşları
Havada qaldığı müddət:	59 saniyə
Qət etdiyi məsafə:	260 m.
Material:	şam ağacı
Yanacaq:	benzin

Orvil Rayt

Uilber Rayt

Əlavə məlumat: İlk təyyarə quşların uçuş üsulunu tətbiq etməklə reallaşdı. Quşlar uçarkən qanadlarının nahamar səthindən keçən hava onları yuxarı qaldırır. Quşlar dönmək və manevr etmək üçün də qanadlarından və quyruqlarından istifadə edirlər.

D “Balaca şahzadə” kitabına yazılmış annotasiyanı oxuyun. Suallara cavab verin.

Fransız yazıçısı Antuan de Sent-Ekzüperinin bu əsərinin milyonlarla oxucusu var. Əsər fantastik məzmunudur. Belə ki, bir gün balaca şahzadə bəslədiyi qızılgüllə mübahisə edir və öz planetini tərk edir. O, kosmosda müxtəlif planetləri, o cümlədən Yer kürəsini səyahət edir. O təkcə səyahət etmir, həmçinin bir çox sualların cavabını axtarır, mənəvi dəyərlər, insanların davranışları haqqında düşüncələrə dalır. Balaca şahzadəni hansı suallar maraqlandırır? O, getdiyi planetlərdə kimlərlə qarşılaşır, nələr öyrənir? və s. kimi sualların cavabını əsəri oxumaqla tapa bilərsiniz.

- Hansı məlumat sizi kitabı oxumağa həvəsləndirdi?
- “Fantastika” sözünün mənasını təxmin edin.

E Oxuduğunuz əsərlərdəki sehrli qüvvələri elmi cəhətdən izah etmək mümkündürmü? Fikrinizi əsaslandırın.

- Qəhrəmanların sehrli xalçada uçması.
- Kraliçanın güzgü vasitəsilə Ağcadan xəbər tutması.
- Sehrli lampadan cinin çıxması.

1

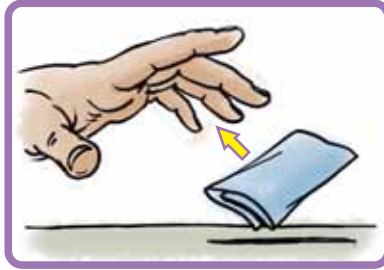
A Kosmos haqqında bildiklərinizi danışın.

- “Ulduz”, “planet”, “peyk” sözlərini izah edin.
- İnsanlar kosmosu necə tədqiq edirlər? İndiyə kimi kosmonavtlar hansı göy cisminə ayaq basıblar?
- Ay nədir? Sizcə, Yerə Ay yaxındır, yoxsa planetlər? Nəyə görə Yerdən baxanda Ay müxtəlif formalarda görünür?
- Günəş sistemində Yerdən başqa hansı planetlər var?
- Bu planetlər haqqında bildiklərinizi danışın. Sizcə, kosmosda onlardan başqa planetlər də varmı?

B

Oxuduğunuz əsərlər və baxdığınız filmlər əsasında yadplanetlilər haqqında bildiklərinizi danışın.

C

“Yadplanetlilər mövcuddurmu?” mətnini dinləyin. Aşağıdakı şəkillərə baxaraq mətndə səslənən “telepatiya” və “telekinez” sözlərinin mənalarını təxmin edin.

Ç

Müzakirə**Aşağıdakı problemə münasibət bildirməklə “Onların gəlişinə hazır olmalıyıq” mövzusunda müzakirə keçirin.****PROBLEM**

Əgər yadplanetlilər bizim planetə gəlib çıxa bilirlərsə, deməli, texnoloji cəhətdən bizdən üstündürlər. İstəsələr, planetimizi zəbt edib insanları əsir edə bilərlər.

- Biz onların mərhəmətinə ümid etməliyikmi?
- Təhlükənin qarşısını necə ala bilərik?

D

Təsəvvür edin ki, yadplanetli ilə qarşılaşmışınız. Bu haqda hekayə yazın.

- Hekayəni yazmaqda məqsədinizi müəyyən edin.
- Hekayənin planını tərtib edin.
- Yadplanetlini və onun gəldiyi uçan boşqabı ətraflı təsvir edin.

1. Mətnin hissələrini oxuyun və məzmunu uyğun yarımbaşlıqla adlandırın.
2. Tanış olmayan sözləri qeyd edin və mənasını araşdırın.
3. Hər bir hissə üzrə suallar tərtib edin.
4. Mətni nəql edin.

YAŞILGÖZLÜ QIZ

I hissə

Uzaq planetdə yaşayan Lemi adlı bir qız və onun qardaşı Kan kosmik gəmi ilə Günəş ətrafındakı planetlərin seyrinə çıxmışdılar. Birdən kosmik gəmidə qəza baş verdi. O, istiqamətini dəyişib Yerə doğru yönəldi. Kan cəld cihazların arxasına keçərək gəmini əvvəlki vəziyyətinə qaytarmağa çalışdı, amma cihazlar sözə baxmır, bir-bir sıradan çıxırdı. Kan öz planetinə həyəcan signalı göndərərək kömək istədi. Sonra xilasedici paraşüt-şarları çıxardı.

– Şarın içinə keç, Lemi! Səhv etmə, hər şeyi təlimata uyğun elə! Vaxtında kömək gəlməsə, biz paraşüt-şarların içində gəmidən kənara atılmalıyıq.

Onlar şəffaf şarların içinə girib gözləməyə başladılar, amma səbirsiz Lemi düyməni basdı. Xilasedici şar bir göz qırpımında gəmidən kənara atılıb Yerə enməyə başladı.

* * *

...Böyük məktəb binasının həyəti uşaqlarla dolu idi. Qısa sarışın saçlı, yaşılqözlü qız darvazanın ağzında dayanıb onlara baxırdı. Bir azdan zəng vuruldu. Məktəbin həyəti yavaş-yavaş boşaldı və orada tək birçə qız qaldı. Bu, 4-cü sinifdə oxuyan Aysel idi. O, pilləkəndə oturub əlindəki telefonla oynamağa başladı. Lemi onu izləyirdi. Bir azdan o cəsarətlənib Ayselə yaxınlaşdı:

– Nə qəribə cihazdır! Bu nə üçündür?

Qızın gözləri böyüdü:

– Heç ömründə telefon görməmişən?

– Yox!

– Sən bəyəm **Aydan gəlmisən?**

– Aydan yox, Ay yaxındadır. Mən daha uzaqdan gəlmişəm.

Qəflətən telefon zəng çaldı. Aysel telefonu qulağına apardı:

– Hə, ana, məktəbin həyətidəyəm. Kənanı gözləyirəm, narahat olma!

Yaşılıgözlü qız, deyəsən, sualına cavab tapdı:

– Demək, bu cihaz danışmaq üçündür! Mənim planetimdə adamlar bir-biri ilə saatla əlaqə saxlayırlar, – deyə o, qolundakı iri saati göstərdi.

Qızcıqaz heyvətlə Lemiyyə baxdı: “Doğrudanmı o, başqa planetdən gəlmişdir?” – deyə düşündü.

Lemiyyə suallar yağdıran Aysel artıq ona inanmağa başlamışdı.

Bir qədər sonra Kənan gəldi. Aysel qardaşını kənara çəkib onunla xeyli pıçıldaşdı. Kənan bir-iki dəfə çevrilib Lemiyyə şübhə ilə baxdı. Sonra çiyinlərini çəkib əllərini yellədi.

Onlar qərara gəldilər ki, Lemini hələ ki gizli saxlasınlar. Çox götür-qoy edəndən sonra Kənanın ağlına bir fikir gəldi:

– Lemi hələlik qonşumuz Aidə xalanın yanında qalsın. Onun ailəsi Almaniyadadır. Yaşlı qadındır, təkdir, nəvələrinin xiffətini çəkir. Ona deyək ki, Lemi Köln şəhərində yaşayır. Buraya Azərbaycan dilini öyrənməyə gəlib. Qalmağa yer axtarır... O da Lemini heç yerə buraxmayacaq, onun yanında qalmasını təkid edəcək.

Belə də etdilər. Aidə xala Lemini mehribanlıqla qəbul etdi.

Evdə Kənan anası ilə yadplanetlilər haqqında söhbət apardı. Gördü ki, anası yadplanetlilərin mövcudluğuna inanmır. Odur ki Lemi haqqında heç bir söz demədi.

II hissə

* * *

Kənan qalaktikalar, ulduzlar və planetlər haqqında bir neçə kitaba baxdı. Yeni öyrəndiklərini dostu Rüstəmlə uzun-uzadı müzakirə etdi və günlərin birində hər şeyi açıb ona danışdı. Beləliklə, Rüstəm də bu kiçik dəstəyə qoşuldu. İndi onların bütün dünyadan, Yer üzündəki bütün insanlardan gizli bir sirləri vardı...

Bir gün Aysel Leminin xahişi ilə onu da özü ilə məktəbə apardı. Aysel Lemini Almaniyadan gəlmiş rəfiqəsi kimi təqdim etdi. Sınıf yoldaşları bu sarışın qızı mehribanlıqla qarşıladılar. Birinci dərs riyaziyyat idi. Şagirdlər məsələ həllinə başladılar. Müəllim Lemidən soruşdu:

– Bizim uşaqlara bir neçə sadə məsələ deyə bilərsənmi?

Lemi lövhənin qarşısına çıxdı:

– Avtomobil birinci saat 460 km, ikinci saat bundan 30 km artıq sürətlə getdi. Avtomobil iki saata nə qədər məsafə qət etdi?

Uşaqlar gülüşdülər:

– Bu, avtomobildir, yoxsa raket?

Məsələni tez həll etdilər.

– Atanın 160, oğulun 120 yaşı var. 10 ildən sonra onların birlikdə neçə yaşı olacaq?

Daha bərkdən gülüşmə qopdu:

– Bu ata-balanı “Ginnesin rekordlar kitabı”na salmaq lazımdır.

Aysel yerindən qalxıb vəziyyəti düzəltməyə çalışdı:
– Lemi məsələni Azərbaycan dilinə çevirəndə rəqəmləri səhv salır. Yəqin, atanın 60, oğulun 20 yaşı var.

Tənəffüsdə Aysel Lemini kənara çağırıb bəzi təlimatlar verdi.

Azərbaycan dili dərində “Yurdum, yuvam, məskə-nimsən!” mövzusunda esse yazmaq üçün hazırlıq keçirildi. Uşaqlar bir-bir çıxış etdilər. Növbə Lemiyə çatdı. O, pəncərədən uzaqlara, səmaya baxaraq aram-aram söylədi:

– Mənim yurdum çox gözəldir. Mavi suları, ətirli torpağı, vüqarlı meşələri, əzəmətli dağları var. Mən öz planetim üçün, onun açıq səması, isti günəşi üçün darıxmışam. Ondan uzaq düşəndən sonra onu nə qədər sevdiyimi başa düşdüm.

Aysel yavaşca Leminin qulağına nə isə pıçıldadı, amma o, deyəsən, bunu hiss etmədi.

III hissə

* * *

Uşaqlar dərindən sonra üzgüçülük hovuzunda görüşdülər. Lemi söz vermişdi ki, onlara sürətli üzməyi öyrədəcək.

Uşaqlar geyim otaqlarında paltarlarını dəyişib hovuza getdilər. Lemi, doğrudan da, çox gözəl və sürətli üzür, özünü suda balıq kimi hiss edirdi. O, havanı ciyərlərə çəkib mümkün qədər çox saxlamağın üsullarını uşaqlara başa saldı və dediklərini əyani göstərmək üçün suyun altına girdi. Uşaqlar saniyələri saymağa başladılar.

– ...121, 122, 123...

Uşaqlar Leminin suyun altında bu qədər qalmasından narahat olub hovuza baş vurdular, Leminin saçından, qolundan yapışaraq suyun üzərinə çıxartdılar.

– Bu nə zarafatdır?! – deyə Rüstəm qışqırdı. – Dəli olduq, elə bildik ki, batmısan!

...Uşaqlar hovuzdan çıxıb geyim otaqlarına yollandılar. Az sonra üzə çıxan həqiqət onları heyrləndirdi: Leminin saatını çantanın cibindən oğurlamışdılar!

Aysel hovuzdakı qızlara yaxınlaşdı. Geyim otağından saat oğurlandığını deyəndə qızlardan biri incik halda dedi:

– Əşyalarımız geyim otağındadır, gedib axtara bilərsiniz.

Qız hovuza enmək istəyəndə Lemi onun biləyindən yapışdı:

– Mən hər şeyi bilirəm, saati sən götürmüşsən!

– Geyim otağına gedib çantaları yoxlayın! – Rüstəm təklif etdi.

– Ehtiyac yoxdur! Saat bu otaqda deyil, – Lemi dedi.

O, gözlərini qızın gözlərinə dikərək buz kimi soyuq səsle soruşdu:

– Sən saati kiməsə vermişsən! Kimə?

Qız Leminin gözlərindən çıxan qırmızı qığılıclımlardan dəhşətə gəldi. O, Leminin getdikcə böyüyən göz bəbəklərində özünü gördü. Otağa necə qayıtdığını, saati necə götürdüyünü filmə baxırmış kimi seyr etdi. Qız qorxu və dəhşət içində arxaya çəkilib divara yapışdı, dil-dodağı əsə-əsə danışdı:

– İlqar məni məcbur elədi, 9b-dəki.

...İlqar onları görəndə özünü itirdi. Leminin gözləri Kənanla Rüstəmin çiynləri arasından ona zillənmişdi. Arabir qızaran yaşıl bəbəkləri görən İlqarın rəngi ağardı, nitqi tutuldu, nəsə kəkələdi. Lemi heç bir söz söyləmədən əlini İlqara tərəf uzadıb ovcunu açdı. İlqar kəmərinin altında gizlətdiyi saati çıxarıb onun ovcuna qoydu. Qız ləngimədən saati qoluna keçirdi və dostları ilə oradan uzaqlaşdı. Nə baş verdiyini anlamayan İlqar onların ardınca gözlərini döyürdü...

• Söz boğçası •

- sıradan çıxmaq
- özünü itirmək
- nitqi tutulmaq
- kəkələmək
- gözlərini döymək

Reyhan Yusifqızı

Söz ehtiyatı

B Mətnin 1-ci hissəsində Ayselin nitqində işlənən “Aydan gəlmək” ifadəsinin mənasını izah edin.

- 1) başqalarından daha çox biliyi olmaq
- 2) hamının bildiyi adi şeylərdən məlumatsız olmaq
- 3) uzun yol qət etmək

Bəs Lemi bu ifadəni necə başa düşdü?

Nə anladın?

C Mətnə altından xətt çəkilmiş cümlələri oxuyun. Suallara cavab verin.

1. Kənan nə üçün Lemiye şübhə ilə baxdı? (I hissə)
2. Sizcə, Aysel Leminin qulağına nə pıçıldadı? (II hissə)
3. Lemi nə üçün gözlərini qızın gözlərinə dikmişdi? (III hissə)
4. Lemi nə üçün İlqara heç bir söz söyləmədən ovcunu açdı? (III hissə)

Düşün və cavab ver

- 3 A Sizcə, Aysel Lemiyə hansı sualları verdi? Leminin hansı cavabları onu bu qızın yadplanetli olmasına inandırdı?
- B Nə üçün uşaqlar Leminin yadplanetli olduğunu gizlin saxladılar? Sizcə, Lemi haqda böyüklərin məlumatı olsa idi, onlar nə edərdilər?
- C Uşaqların Aidə xalaya yalan danışmalarına münasibət bildirin.
- Ç Yadplanetli Lemi hansı bacarıqlara sahibdir? Bu bacarıqlar mətnə hansı epizodlarda ortaya çıxır? Onlardan hansını **telepatiya**, hansını **telekinez** adlandırmaq olar?
- D Mətnə hansı hadisələr sizə inandırıcı görünmədi?

• Yadda saxla • ELMİ-FANTASTİK ƏSƏRLƏR

Elə əsərlər var ki, real həyatda rast gəlinməyən varlıq və hadisələr təsvir edilir: yadplanetlilər, zamanda səyahət və s. Lakin müəllif bu hadisələri elmi cəhətdən əsaslandırmağa çalışır. Beləliklə, oxucunu təsvir olunan hadisə və varlıqların mümkünlüyünə inandırır. Belə əsərlər – **elmi-fantastik əsər** adlanır.

- E Sizcə, Lemi Azərbaycan dilini necə öyrənmişdi? Aşağıdakı epizodu oxuyun, müəllifin fikirləri inandırıcıdır mı? Fikrinizi əsaslandırın.

Lemi Yerdə ilk dəfə yaşlı bir qadına rast gəlmişdi. Qadın onu öz daxmasına aparmış, qayğısına qalmışdı. Lemi əvvəlcə telepatiya bacarığından istifadə edərək qadının yaddaşındakı sözləri beyninə köçürmüşdü. Sonra onun fikirləri ilə nitqini uyğunlaşdıraraq bu dili öyrənə bilmişdi. Ayseldən aldığı izahlı lüğət də Lemiyə xeyli kömək etmişdi. Lemi kitabın səhifələrini nəzərdən keçirməklə söz ehtiyatını artırmış və Azərbaycan dilində rahat danışmağa başlamışdı.

- Ə “Yaşıl gözlü qız” əsərində təsvir olunan hansı qeyri-adi hadisələr gələcəkdə reallaşa bilər? Nümunəyə əsasən fantastik hadisələri müəyyən edin və gələcəklə bağlı ehtimallarınızı söyləyin.

Fantastika:

Lemi ilə qardaşı kosmik gəmidə planetlərin seyrinə çıxmışdı.

Ehtimal:

Daha mükəmməl kosmik gəmilər yaradılsa, kosmik səyahətlər hər kəs üçün əlçatan olar.

4 A Qruplarla iş

Mətnin sonluğu aşağıda qısa şəkildə verilmişdir. Açar sözlərin, sualların və şəkillərin köməyi ilə mətnin sonluğunu genişləndirib yazın. Bu zaman hadisələrin inandırıcı olmasına diqqət edin.

...Öz planetinə qayıtmış Kan bacısı Lemini axtarmaq üçün onun dostları ilə kosmik internet vasitəsilə əlaqə yaradır. Məkanı və görüş vaxtını müəyyənləşdirib Leminin ardınca gəlir...

Açar sözlər: *araşdırma, sayt, qeydiyyat, elektron poçt, məktub, vidalaşma, işıq saçan dairəvi obyekt, saat, hədiyyə və s.*

Suallar

1. Kan Leminin dostları ilə necə əlaqə saxlayır?
2. İlqar Leminin öz planetinə qayıtmasına necə mane olmaq istədi?
3. Lemi oğurlanmış saatını nə üçün qoruyurdu? Saatı Lemiye necə kömək etdi?
4. Dostların vidalaşma səhnəsini təsvir edin.

B Əsərin sonluğunu dinləyin və öz variantınızla müqayisə edin.

5 A Nöqtə və vergülün hansı funksiyaları var? Bu haqda bildiklərinizi danışın.

B Cümlələrdə hansı sözlər qısa yazılıb?

1. Kosmosda müxtəlif göy cisimləri var: ulduzlar, planetlər, asteroidlər və s.
2. N.Tusi Şərqdə ilk mükəmməl rəsədxananın yaradıcısıdır.

• Bunları bilməliyik • İXTISAR VƏ DURĞU İŞARƏLƏRİ

Bəzən söz və ifadələr qısa yazılır. Bu halda çox zaman nöqtədən istifadə olunur.

Səməd Vurğun → S.Vurğun şəhər → şəh. və sairə → və s.

Sadalanən söz və ya cümlələrin əvvəlində gələn ərəb rəqəmlərindən sonra

nöqtə və ya yarım mütərizə işarəsi qoyulur. Məsələn: Birinci → 1. və ya 1)

Yazıda tarixi qısa ifadə etmək üçün nöqtə və qoşa nöqtədən istifadə olunur. Məsələn:

17.12.2022 → 17 dekabr 2022-ci il
gün ay il

08 : 15 → 9-a on beş dəqiqə işləmiş
saat dəqiqə

Onluq kəsrlər vergülün köməyi ilə yazılır. Məsələn: Səkkiz tam onda yeddi → 8,7

C Doğum tarixinizi qısa şəkildə yazın.

• Nümunə • 15 mart 2013-cü il – 15.03.2013

Ç Riyazi ifadələri qısa şəkildə ifadə edib yazın.

• Nümunə • doqquz tam yüzdə iyirmi üç – 9,23

1. iki tam yüzdə otuz üç
2. doqquz tam yüzdə səkkiz
3. altı tam yüzdə on beş
4. beş tam onda beş

• Bunları bilməliyik • ÖLÇÜ VAHİDLƏRİNİN İXTİSARI

Ölçü vahidləri də qısa şəkildə yazıla bilər. Bu zaman ixtisardan sonra nöqtə qoyulmur.

Məsələn, kiloqram – *kq*, santimetr – *sm* və sairə.

D Cədvəldə uyğun ölçü vahidlərini qısa şəkildə yazın.

qram, desimetr, litr, metr, milliqram, kilometr, santimetr, millilitr, saniyə, dəqiqə

Uzunluq vahidi	Kütlə vahidi	Zaman vahidi

1

A

Qədim insanların yaşayış tərzilə bağlı bildiklərinizi danışın.

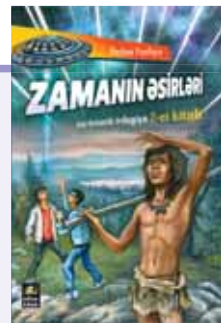
B

Annotasiyanı oxuyun və əsərin adını izah edin.

Sizcə, nə üçün əsər belə adlandırılıb?

“Yaşıl gözlü qız” elmi-fantastik povestinin qəhrəmanlarının təhlükəli macəraları davam edir.

Bu kitabda yadplanetli qızın axtarışında olan və zaman maşını ilə uzaq keçmişə düşən iki dostun sərgüzəştlərindən bəhs edilir. Əsərin qəhrəmanları ilə birlikdə siz də Daş dövrünün insanları ilə görüşəcək, onların necə yaşadıklarını biləcəksiniz.

ZAMANIN ƏSİRLƏRİ

I hissə

...Kənan məktəbin fizika laboratoriyasına gəldi. Rüstəm burada iri bir cihazın arxasında idi. O, qarşısındakı siferblata baxaraq nəşə yazıb hesablayırdı. Həyəcanlı görünürdü. Başını qaldırmadan soruşdu:

– Sənsən, Kənan?

– Yox, mən deyiləm, kölgəmdir. Mən Aysellə birlikdə parkda bir saatdır ki, səni gözləyirəm.

Rüstəm qeydlərini yazıb sözə başladı:

– Deməli belə. Təzə xəbər var. Elxan müəllimlə bu gün kiçik bir eksperiment aparmışıq. Zaman maşını ilə bir neçə dəqiqə XXII əsrdə olmuşuq...

– Nə eksperiment? Nə danışırısan sən? Səni, yəqin, qara basıb!
– Hm... İnənmırsən, amma biz bu yaxında Lemi ilə görüşəcəyik.
– Leminin bura nə dēxli var? Onu gələcəkdə niyə axtarırsən?
– Bizim başqa planetə getmək üçün gəmilərimiz yoxdur. Gələcəkdə isə belə texnologiyalar, şübhəsiz ki, var. Kənan, inanmırsən?
– Əlbəttə, yox! “100 il bundan sonraya”... Yox bir!
Kənan çantasını çiyinə aşırıb ayağa qalxdı. Bu zaman otağın qapısı açıldı və Aysel başını içəri saldı. Elə bu vaxt dēhşətli partlayış baş verdi...

II hissə

* * *

– Nə oldu?! O nə partlayış idi?! Biz haradayıq?! – Kənan həyəcanla ətrafa baxırdı.

Rüstəm sanki Kənanı eşitmir, öz-özünə danışdı:

– Alındı! Bu baş verdi! Mən bacardım!

Hövsələsi daralmış Kənan onun çiyinlərindən tutub silkələdi:

– Dostum, özünə gəl! Bu əcaib yerdən evimizə necə gedəcəyik?!
Rüstəm duruxdu:

– Ev? Nə ev? Bilirsən, biz hara düşmüşük? Uzaq keçmişə. Bəlkə də, Daş dövrünə. Bu, böyük bir kəşfdir, sensasiyadır! İnənmırdın, gördün?

Məşə Kənanın başına fırlandı. O, hirsli-hirsli dedi:

– Hə, yaxşı, inandım! İndi isə evimizə qayıtmaq istəyirəm. Burada yırtıcı heyvanlara yem olmaq istəmirəm!

Rüstəmin üzündəki sevinc yoxa çıxdı, dili topuq vura-vura dedi:

– Mən... Məni... bağışla, necə qayıdacağımızı bilmirəm.

• Söz boğçası •

- fizika
- laboratoriya
- eksperiment
- qara basmaq
- hövsələsi daralmaq
- əcaib
- sensasiya
- dili topuq vurmaq

Gün batmağa doğru gedirdi. Meşənin vahiməsi uşaqların iliyinə işləyirdi. Birdən ağacların arasından səs gəldi. Uşaqlar həmin tərəfə çevriləndə qorxudan yerlərindəcə donub qaldılar. Qarşılarında nəhəng, tüklü bir ayı durmuşdu. O yırğalanaraq bir neçə addım irəli gəldi. Bu zaman Kənanın titrəyən əlində sıxıb tutduğu telefonda qəflətən gurultulu bir musiqi səsi ucaldı. Ayı diksindi. Kənan özündən asılı olmayaraq var gücü ilə telefonu ayıya tərəf tullayıb qışqırdı: “Rüstəm, qaç!” Telefon zərblə ayının kəlləsinə dəyib yerə düşdü.

Uşaqlar qaçıb uzaqlaşmağa çalışırdılar. Birdən kolların arasından pırpız saçlı arıq bir oğlan sıçrayıb onların qarşısına çıxdı. Onun ensiz alnı, iri çənəsi sifətinə sərt ifadə versə də, qonur gözləri hərarət saçdı. Əlində ağır daş balta vardı, dəri libası bədəninin bir hissəsini örtürdü. Ayaqlarını aralı qoyub vüqarla dayanmış bu oğlanın **silueti** uşaqlara böyük və qeyri-adi gəlirdi. Dostlar ibtidai insana rast gəlmişdilər!

O dayanmadan nəsə deyir, əl işarələri ilə nəyisə başa salmağa çalışırdı. Çarəsiz qalan uşaqlar ayıdan qurtulmaq üçün onun ardınca getməyə qərar verdilər.

...Onlar balaca bir mağaraya girdilər. Dəlikdən düşən zəif işıq mağaranı güclə işıqlandırırdı. Axo torbasından iki quru ağac parçası çıxardı. Onları bir-birinə sürtməklə od əldə etdi və tonqal qaladı.

Kənan çantasındakı çipsi və alma şirəsinə çıxarıb ortaya qoydu. Axo maraqla onlara baxırdı. O da öz yeməyini çıxardı. Bunlar 5-6 iri cövüz, bir neçə bitki kökü və çöpə taxılmış iri bir soxulcan idi. Rüstəm dilxor oldu:

– Bu indi soxulcanını bizim yanımızda yeyəcək?

– Bir ona bax, Rüstəm, onun sinəsində ayı şəkli var. Bu nədir, görəsən?

– Mən bilirəm, bu nədir. Totem! İnsanlar hər hansı canlıyı öz nəslinin əcdadı sayaraq ona səcdə eləyirlər. Beləliklə, bu canlı həmin qəbilənin rəmzinə çevrilir. Yəqin, Axonun aid olduğu qəbilənin totemi mağara ayısıdır. Bayaq Axo ayı ilə üzbəüz qalanda sinəsindəki şəkli göstərərək ondan mərhəmət istədi.

– Səncə, bunun bir xeyri oldu? – deyərək Kənan şübhə ilə soruşdu.

– Bilmirəm, bəlkə də. Hər halda, xilas ola bildik.

V hissə

* * *

Artıq bir neçə gün idi ki, uşaqlar Axonun yaşadığı qəbilədə qalırdılar. Burada Qunn adlı bir oğlan tez-tez Kənanə hücum edir, onun əşyalarını almağa çalışırdı. Bir dəfə də Kənanın Lemidən yadigar qalan saatını zorla almaq istəmişdi. Buna görə də qəbilə başçısı Qunnu qəbilədən qovmuşdu. Bu cəza ibtidai insan üçün ölümə bərabər idi. Odur ki Qunn heyfini çıxmaq üçün fürsət axtarırdı.

Bir gün çayın kənarında Qunn əlində iri toppuz onların qabağını kəsdi. O, toppuzu yuxarı qaldıranda möcüzə baş verdi – Qunn inildəyib qolunu tutdu, toppuz əlindən yerə düşdü; o səndələyib dizi üstə çökdü. Elə bu an Kənan gördü ki, qolundakı saatın işıqları yanıb-sönür: “Bu nədir?.. Lemi?..”

– Yaxşısınız, dostlar? – arxadan Leminin səsi eşidildi.

Uşaqlar çevrilib baxanda ağacların arasında Lemini gördülər.

Kənan həyəcanla qışqırdı:

– Lemi, nə yaxşı ki, gəldin, bu vəhşi ilə bacara bilməzdik. Odur, qaçıb getdi.

• Söz boğçası •

- ibtidai
- siluet
- dilxor
- totem
- qəbilə
- toppuz
- eqoist

VI hissə

* * *

– Axo, biz gedirik! Öz yerimizə, öz zamanımıza qayıdırıq! – bu sözləri Kənan həyəcədən səsi tutula-tutula dedi. – Bizi unutma!

Axo təəccüblə onlara baxırdı. Birdən Rüstəm qışqırdı:

– Axo, sən də gəl!

Kənan Rüstəmin qolundan tutub silkələdi:

– Sən nə edirsən?! O gedə bilməz, o qalmalıdır!

– Kənan, o bizim Daş dövründə olduğumuzun canlı şahididir!

– Eqoist olma, onu da düşün! Onun yeri buradır, o burada xoşbəxtdir!

– Elm qurbanlar tələb edir!

– Nə deyirsən?! Ona həyatımızı borcluyuq, biz onu qurban verə bilmərik!

Rüstəm köksünü ötürdü. Üzünü ibtidai insan övladına çevirdi:

– Axo, əlvida! Hər şeyə görə sağ ol! Sənin böyük ürəyin var, sən güclüsən!

Söz ehtiyatı

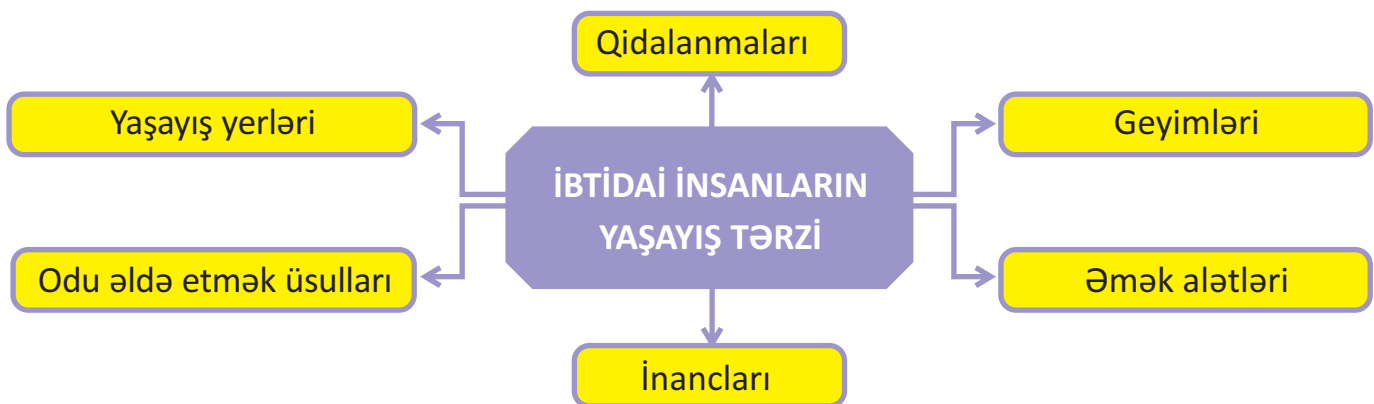
- C** Söz boğçasındakı uyğun sözlərdən istifadə etməklə cümlələri tamamlayın.
1. Bu gözlənilməz xəbər məktəblərdə ... yaratdı.
 2. Ayın səthində ... keçirildi, nəticədə pambıq toxumları cücərdi.
 3. Məktəbin ... yeni mikroskop və lupa gətirildi.
 4. Qədim türklərdə qurd ... cəsarət, azadlıq rəmzi hesab edilirdi.

Nə anladın?

- Ç** Mətnlə bağlı suallara cavab verin.
1. Rüstəm zaman maşını ilə nə üçün gələcəyə getməyi planlaşdırırdı?
 2. Qunn nə üçün qəbilədən qovulmuşdu?
 3. Kənan ilə Rüstəm Qunnun qəzəbindən necə xilas oldular?
 4. Rüstəm nə üçün Axonu özü ilə aparmaq istəyirdi?

Düşün və cavab ver

- 2 A** Kənan ilə Rüstəmin yoxa çıxmasını kim görmüşdü? Sizcə, necə oldu ki, Lemi uşaqların Daş dövrünə düşməsindən xəbər tutdu? Bu haqda mətni dinləyin, təxmininizlə müqayisə edin.
- B** Mətnin son hissəsində Rüstəm ilə Kənan Axonun XXI əsrə getməsi ilə bağlı mübahisə edirlər. Sizcə, kim haqlıdır? Fikrinizi əsaslandırın.
- C** Sizcə, Kənan ilə Rüstəmin düşdüyü dövr nə üçün Daş dövrü adlanır?
- Ç** Mətnəndən aldığınız məlumatlar əsasında “ibtidai insanların yaşayış tərzini” mövzusunda təqdimat edin.

- D** Sizin zaman maşınıınız olsaydı, hansı zamana səyahət edərdiniz? Nə üçün? Bu haqda esse yazın.

3 A

Mətnəki siluet sözünü izah edin. Bu söz keçdiyiniz hansı fənnə aiddir?

- a) informatika b) riyaziyyat c) musiqi d) təsviri incəsənət

• Bunları bilməliyik •

TERMINLƏR

- Müxtəlif elm sahələrinə aid olan sözlər **termin** adlanır. Hər bir elm və ya peşə sahəsinin özünəməxsus terminləri var. Məsələn:

Riyaziyyat: *kəsr, faiz*

İnformatika: *prosessor, meqabayt*

B

Terminləri cədvəl üzrə qruplaşdırın.

akkord, natürmort, virus, rəsədxana, angina, peyk, pnevmoniya, vokal, planet, dekorativ, melodiya, portret, not, orbit, qrip, dezinfeksiya

tibb	astronomiya	rəssamlıq	musiqi

C

Hansı cümlələrdə “xəbər” və “sifət” sözləri termin kimi işlənmişdir.

Bu sözlər hansı elm sahəsinə aiddir?

- “Mərhəmətli” sözü keyfiyyət bildirən **sifətdir**.
- Qız güzgüdə ağarmış **sifətini** görəndə daha da həyəcanlandı.
- Şahinin qələbə **xəbəri** bizi qürurlandırdı.
- Xəbər** cümlənin baş üzvlərindən biridir.

Ç

İzahların aid olduğu terminləri müəyyənləşdirin.

Bu terminlər hansı sahələrə aiddir?

- Su ilə qarışdırılmış rəng, sulu boya.
- Cismi tən ortadan böldükdə hər iki hissənin eyni forma və ölçüdə olması.
- Yumşaq materiallardan (plastilin, gil və s.) müxtəlif fiqurların hazırlanması.
- Qarşıya qoyulan məsələni həll etmək üçün vacib olan əməliyyatlar ardıcılığı.

D

Terminlərin aid olduğu elm sahəsinə müəyyən edin.

Hər sıraya 3 termin əlavə edib yazın.

- sinonim, feil, samit, şəkilçi, ...
- kompyuter, klaviatura, sayt, ...
- üçbucaq, diaqram, hasil, ...
- karate, aut, tatami, ...

E

Verilmiş sözləri cümlədə termin kimi işlədin.

say

tərəf

zərf

qismət

4

A

Sizcə, “Daş dövrü” söz birləşməsində “daş” sözü nə üçün böyük hərflə yazılır?

B

Uyğunluğu müəyyən edin.

1. üçbucaq, yadplanetli
2. Ağcabədi, Məhəmməd
3. kitabın səhifəsi, sərin hava
4. Azərbaycan Respublikası, Araz çayı

- a) söz birləşməsi
- b) ümumi isim
- c) xüsusi isim
- ç) xüsusi ad bildirən söz birləşməsi

• Bunları bilməliyik •

MÜRƏKKƏB ADLAR VƏ ONLARIN YAZILIŞI

- Yalnız sözlər deyil, söz birləşmələri də ayrı-ayrı varlıqların, fərdlərin adını ifadə edə bilər. Belə söz birləşmələrinə **mürəkkəb ad** deyilir.

Azərbaycan ➡ *xüsusi isim*

Azərbaycan Respublikası ➡ *mürəkkəb ad*

Bir çox şəxs, yer, təşkilat, bayram və s. adları mürəkkəb adlardır.

C

Mürəkkəb adları müəyyənləşdirin.

1. Bakı Xəzər dənizinin sahilində yerləşir.
2. Novruz bayramı xalqımızın milli bayramıdır.
3. Azərbaycan Qızıl Aypara Cəmiyyəti xeyriyyə təşkilatıdır.
4. Kəşfiyyatçılar Topxana meşəsinə nəzarət edirdilər.
5. Azərbaycanda hər il noyabrın 8-də Zəfər Günü qeyd olunur.

Ç

Mürəkkəb adların yazılışı ilə bağlı bir neçə qayda var.

Nümunələrdən çıxış edərək qaydaları tamamlayın.

Gədəbəy rayonu, Kür çayı,
Böyük Qafqaz dağları, Azadlıq küçəsi

Çay, dağ, küçə, şəhər və s. yer adlarının
sonuncu sözü ... hərflə yazılır.

20 Yanvar, Dünya Azərbaycanlılarının
Həmrəilik Günü

Tarixi gün bildirən mürəkkəb adlardakı
bütün sözlər ... hərflə yazılır.

Ramazan bayramı, Qurban bayramı

Bayram adlarının son sözü ... hərflə yazılır.

Rəşid Behbudov,
Hacı Zeynalabdin Tağıyev

Şəxs bildirən mürəkkəb adlarda bütün
sözlər ... hərflə yazılır.

D

Aşağıdakı nümunə əsasında özünüze aid anket tərtib edin.

Ad, soyad: Gülay Sarvanlı

Yaşadığı ünvan: Bakı şəhəri, Xətai rayonu, 8 Noyabr prospekti 67

Məktəbin adı: Xətai rayonu 55 nömrəli tam orta məktəb

Məktəbin ünvanı: Xətai rayonu, İzzət Orucov küçəsi 21

1 A “Yaşıl gözlü qız” və “Zamanın əsirləri” əsərləri arasında hansı bağlılıq var? Məkan, zaman və obrazlar baxımından bu əsərləri müqayisə edin.

B Sizcə, müəllif bu seriyadan 3-cü əsərində öz qəhrəmanlarını hansı məkan və zamanda təsvir edəcək?

UZAQ PLANETİN SİRRİ

*Bu əsər “Yaşıl gözlü qız” və “Zamanın əsirləri” əsərlərinin davamıdır. Lemi zaman maşını ilə Kənan və Rüstəmi Daş dövründən xilas edir. Uşaqlar bu dəfə Leminin yaşadığı planetə düşürlər. Bu planetdə çox şey **süni intellekt**¹ idarə olunur. Burada məlum olur ki, **kiborq**² adlanan robotlar üsyan qaldırır və insanları başqa planetə sürgün ediblər. Planetin idarəsi kiborqların əlinə keçib. Lemi özünü və dostlarını təhlükədən qorumaq üçün bir müddət öz **ağıllı evində**³ gizlənməyi qərara alır. Çünki ağıllı ev elə proqramlaşdırılıb ki, təhlükəsizliyi tam təmin edir. Sahibinin icazəsi olmadan heç kim bu evə daxil ola bilməz.*

¹**süni intellekt** – hər hansı qurğunun insan kimi yaradıcı işləri yerinə yetirmək bacarığı.

²**kiborq** – orqanları mexaniki qurğularla əvəz olunmuş süni insan.

³**ağıllı ev** – süni intellektlə idarə olunan ev.

I hissə

* * *

...Elə təzəcə ağıllı evə çatmışdılar ki, birdən Lemi uşaqların yanında öz-özünə danışmış kimi dilləndi:

– Otaqların vəziyyəti necədir?

Haradansa, sanki divarlardan cavab eşidildi:

– Normal. Otaqlar səliqəyə salınıb. Temperatur 27 dərəcə, rütubət 65%-dir.

– Çox yaxşı. Hər iki otağın hamamını hazırla.

Rüstəm ətrafa baxıb Lemidən soruşdu:

– Sən kiminlə danışırısan?

– Evi idarə edən süni intellektlə. O yalnız ev sahibinin səsini tanıyır və onun tapşırıqlarını yerinə yetirir. Məsələn, ona “Evi səliqəyə sal” əmri verəndə **proqram** əvvəlcə evi **skan** edərək hansı hissələri təmizləmək lazım olduğunu müəyyən edir. Sonra yuyucu məhlulu su ilə qarışdırıb kiçik uçan robotlara paylayır və onları evi təmizləməyə göndərir. Balaca robotlar ətrafa səpələnib işləyirlər. Yaxşı, uşaqlar, vaxt gedir, hamam sizi gözləyir!

Rüstəm və Kənan duş qəbul edib yemək otağına gəldilər. Lemi oğlanların hər birinə konserv şəklində dəmir qab verdi. İçərisində souslu bişmiş ət var idi. Üstəlik, qab yeməyi özü qızdırırdı. Uşaqlar neçə vaxtdan bəri ilk dəfə doyunca yedilər. Süfrədəki rəngbərəng həblər Rüstəmin diqqətini çəkdi:

– Lemi, bunlar da yeməlidir?

– Yeyə bilərsiniz. Burada təbii ərzaq az tapılır, süni ərzaq və vitamin həblərdən istifadə edirik. Hər yerdə şəhərlər və meqapolislər salınıb. Təəssüf ki, əkib-becərmək üçün torpaq sahələri azdır.

Qəflətən yuxarıdan tappıltı eşidildi. Kənanla Rüstəm təşvişə düşdü:

– Lemi, orada kimsə var!

– Qorxmayın, bu, Kibodur.

– Kibo?! – oğlanlar şübhə ilə soruşdular. – O kimdir?

– Bizim evin xidmətçisi. O da kiborqdur. Zahirən bizə bənzəyir. Bizim kimi intellekti var: danışır, yadda saxlayır, öyrənir, ən əsası da düşünüb qərar verə bilir.

– Yəni kiborqlar yalnız zahirən insana bənzəyir, daxilən insan deyil?

– Bəli. Onlar yemək yemir, yorulmurlar. Qorxu, sevinc kimi hissləri yoxdur.

– Lemi, bəs kiborqu evində saxlamağa qorxmursan? – Rüstəm maraqla soruşdu.

– Uşaqlar, ağıllı evdə hər şey ev sahibinə məxsusdur. Qorxmayın, bizim Kibo zərərsizdir.

Lemi Kibonu yanına çağırırdı. Qısa qəhvəyi saçları olan mavigözlü oğlan asta yerləşlə onlara yaxınlaşıb bir neçə metr aralıda dayandı. Əvvəl Lemiyə baxdı. Sonra baxışlarını Rüstəmin üzərində saxladı. Lemi onun qonaqlara salam vermədiyinə təəccübləndi:

– Kibo, bunlar mənim qonaqlarımdır. Salamla onları.

– Lemi, burada təkçə sən varsan. Bir də stolun arxasında iki ədəd xalat görürəm. Onlar da sanki oturublar. Belə şey ilk dəfədir.

– Aydındır. O sizi görmür, uşaqlar.
– Necə yəni görmür?
– Siz başqa planetdəsiniz, bioloji fərqimiz var. Ona görə də kiborqların **sensorları** sizdən və əşyalarınızdan gələn siqnalları tuta bilmir. Odur ki sizi bir obyekt kimi tanımır, görmür.

– Bu ki əladır! – Rüstəm qışqırdı. – O bizi görmür, biz isə onu görürük!

Lemi uşaqların əynindəki hamam xalatlارına baxıb soruşdu:

– Sizin paltarlarınız hanı? İndi onlar bizə çox lazımdır!

Dostlar bir-birinə baxdılar. Rüstəm dedi:

– Düzü, paltarlar elə çirklidir ki, heç əynimizə almaq istəmədik.

Lemi çirkli paltarları maşının içinə yerləşdirib bərkədən dedi:

– Rəngli paltarlardır. Həddən çox çirklidir.

Maşın işə düşdü. Kənan təəccübləndi:

– Sən düymə-filan basmadın. Yuyucu toz da tökmədin. O necə yuyacaq?

– Bu, intellekti olan maşındır, mənim dediklərimi başa düşdü. Özü uyğun rejim və yuyucu toz seçdi.

- skan etmək
- konserv
- həb
- meqapolis
- intellekt
- sensor
- rejim

• Söz boğçası •

II hissə

* * *

Lemi bu planetdə qalan, bəlkə də, yeganə insan idi. Qızıcığaz üzərinə düşən böyük məsuliyyəti yaxşı anlayırdı. O, kompüterin qarşısına keçib bütün kosmik fəzaya həyəcan siqnalı göndərdi və kömək istədi. Bir müddətdən sonra **monitor** işıqlandı. Öz ağıllı evində gizlənmiş doktor Fobo göründü. Lemi onu dostlarına təqdim etdi.

– Doktor Fobo atamın dostudur. O, planetdə ilk intellektual idarə sisteminin qurucularından biridir. Onun 140 yaşı var.

Rüstəm və Kənan artıq heç nəyə təəccüblənmirdilər, ona görə də heç nə soruşmadılar. Lemi dostlarını doktor Foboya təqdim edəndən sonra planetdə yaranmış vəziyyəti onunla ətraflı müzakirə etdi.

Doktor Fobo söylədi:

– Planetdəki bütün kiborqları ana kompüter idarə edir. Təəssüf ki, ona nəzarəti itirmişik. Mən ana kompüterin beynini dəyişməliyəm. Ancaq onun yerləşdiyi yerə getmək mümkün deyil. Əgər ağıllı evdən çıxsam, kiborqlar məni tutacaq.

* * *

Qəflətən Rüstəm sıçrayıb ayağa qalxdı:

– Mənim bir ideyam var! Bir neçə saatlıq elektrik enerjisini kəsək. Elektrik enerjisi olmasa, kiborqlar yaşaya bilməz! Bunu Kənan ilə mən edə bilərik. Kiborqlar bizi görmür.

Doktor Fobo Rüstəmin fikrini eşitcək sevincli halda dedi:

– Bu, dahi ideyadır! Elektrik enerjisi kəsilən kimi mən ağıllı evdən çıxım, ana kompüter olan yerə gedim.

Hər şey planlaşdırıldığı kimi oldu. Uşaqlar çox çətinliklə olsa da, enerji blokunun yerləşdiyi ünvanı tapdılar. Doktor Fobonun göstərişi ilə elektrik enerjisini kəsdilər. Hər tərəfə qaranlıq çökdü. Kiborqlar fəaliyyətlərini dayandırdılar. Bu zaman doktor Fobo sürücüsüz idarə olunan elektromobillə ana kompüterin yerləşdiyi ünvana yollandı. O, ana kompüteri əvvəlki vəziyyətinə qaytarmaq üçün onun beynini yenidən proqramlaşdırıb kiborqların idarəsini öz əlinə keçirdi...

Reyhan Yusifqızı

• Söz boğçası •

- enerji bloku
- elektromobil
- proqram

Söz ehtiyatı

C Mətnə mavi rənglə verilmiş terminlərin elmin hansı sahəsinə aid olduğunu müəyyən edin.

Ç Verilmiş izahdan çıxış edərək “meqaobyekt”, “meqabayt” sözlərini izah edin.

Meqa nəyinsə böyük ölçülü və ya çox olduğunu bildirir.

• Nümunə • **Meqapolis** – bir çox şəhərlərin və iri yaşayış məntəqələrinin birləşməsi nəticəsində yaranan müasir nəhəng şəhər.

D Verilmiş izahdan çıxış edərək aşağıdakı söz və söz birləşmələrinin mənalarını müəyyən edin.

• Nümunə • **Mobil** – hərəkətli, çevik, sürətli

avtomobil

elektromobil

mobil telefon

mobil ordu

Nə anladın?

E

Doğru fikirləri müəyyənləşdirin.

1. Kiborqlar insanlar kimi kədərlənə, qəzəblənə və ya təəccüblənə bilirlər.
2. Kiborqlar Leminin yaşadığı planetin sakinlərini başqa planetə sürgün etmişdilər.
3. Rüstəm və Kənan kiborqlar üçün görünməz idilər.
4. Doktor Fobo kiborqları dayandırmaq üçün elektrik enerjisini kəsdi.
5. Leminin yaşadığı planetdə insanlar daha çox süni məhsullarla qidalanırlar.

Ə

“Ağıllı ev” və “ağıllı şəhər” ifadələri haqqında araşdırma aparın.

Düşün və cavab ver

2

A

Mətnə altından xətt çəkilmiş cümlələri yenidən oxuyun. Əsərdən aşağıda verilmiş parça həmin fikirlərdən hansının mümkünlüyünü əsaslandırır?

Bu planetdə tibb elmi yüksək səviyyədə inkişaf edib. Xəstəliklər əvvəlcədən diaqnostika edilir və hələ üzə çıxmamış qarşısı alınır. Həmçinin bədənə itirilmiş hissəsini əvəz etmək üçün həmin formada düzəldilmiş süni üzvdən – protezlərdən geniş istifadə olunur.

B

Təsəvvür edin ki, özünüz üçün *ağıllı ev* yaradırsınız. Təxəyyülünüzdə və əldə etdiyiniz məlumatlara əsasən həmin evi təsvir edin.

C

Bu bölmədə oxuduğunuz mətnlərdə fantastik hesab etdiyiniz hadisələri müəyyənləşdirin. Sizcə, onlardan hansılar gələcəkdə reallığa bilər?

Ç

Bu bölmədə oxuduğunuz mətnlərə əsasən müasir insanların, Daş dövrünün adamlarının və yadplanetlilərin həyat tərzini müqayisə edin.

1. Alət və texnologiyalar

2. Yaşayış məskənləri

3. Qidalanma

D

Qruplarla iş

Seriya daxil olan əsərlər üzrə hekayə xəritəsi tərtib edin.

I qrup

Yaşılqözlü qız

II qrup

Zamanın əsirləri

III qrup

Uzaq planetin sirri

Tərtib etdiyiniz xəritədə eyni və fərqli məqamları müəyyən edin.

3

A

Cümlədə mötərizə içərisində verilmiş məlumat hansı sözə aiddir?

Az sonra uşaqlar par-par yanan sarı elektromobilin (elektrik enerjisi ilə işləyən maşın) yanında idilər.

• Bunları bilməliyik •

MÖTƏRİZƏ

- İfadə olunan fikri dəqiqləşdirmək üçün verilən əlavə məlumat yazıda, adətən, mötərizədə verilir. Məsələn:

Payızda (oktyabrın ortaları olardı) İstanbula getmişdik.

B

Cümlələrdə mötərizə içərisində yazılan ifadələr hansı məlumatı bildirir?

1. “Dildə, fikirdə, işdə birlik!” (İsmayıl bəy Qasıralı)
2. Böyük yazıçı “Azərbaycan” qəzetində (25 dekabr 1992-ci il) bu barədə yazırdı...
3. Kənan üzünü Rüstəmə tutdu: – Filosof (ona həmişə belə müraciət edirdi), sən nə təklif edirsən?

C

Tünd rənglə verilmiş sözlərə əlavə izah verib cümlələri köçürün.

1. Dünən **kiborqlar** haqqında maraqlı film izlədik.
2. Əsgər məzuniyyət götürüb **kəndə** getdi.
3. Uşaqlar laboratoriyada **eksperiment** keçirdilər.

Ç

Cümlədə çatışmayan durğu işarəsini müəyyən edin.

Müəllim ürəyində fikirləşdi: Bu qız gələcəkdə məşhur rəssam ola bilər.

D

Dırnaq içərisində verilmiş ifadələr nə bildirir?

Məmmədhüseyn Təhmasibin “Çiçəkli dağ” əsəri əsasında “Bir qalanın sirri” filmi çəkilmişdir.

• Bunları bilməliyik •

BƏZİ MÜRƏKKƏB ADLARDA DIRNAQ İŞARƏSİNDƏN İSTİFADƏ

- Mətnə sitatlar, əsər, film, qəzet, medal, kafe, mağaza və s. adları dırnaq işarəsi ilə fərqləndirilir. “Günəş” qəzeti, “Qaraca qız” əsəri və s.

E

Lazımi yerlərdə dırnaq işarəsindən istifadə etməklə mürəkkəb adları köçürün.

Azərbaycan qəzeti

Tom Soyerin macəraları əsəri

Qırmızı planet filmi

Şuşanın azad olunmasına görə medalı

Nizami Gəncəvinin Yeddi gözəl əsəri

Sevinc kafesi

Nəsimi rayonunda yerləşən Körpəm bağçası

Ə

Bildiyiniz əsər, film, qəzet, medal, restoran, mağaza adları yazın.

• Nümunə •

“Qədim Bakı” restoranı

Ümumiləşdirici təkrar

4 A Verilmiş rəqəmləri sözlə ifadə edin. Cümlədə işlədərək yazın.

12:00

10:15

02.05.1992

08.11.2020

3,15

5,9

• Nümunə •

03:40 ➡ Dördə iyirmi dəqiqə qalmış

B Ölçü vahidlərini qısa şəkildə ifadə edib cümlələri köçürün.

1. Muzey 12 kilometr uzaqdadır.
2. Bu bidon 10 litr su tutur.
3. Ata 5 kiloqram alma aldı.
4. Bir desimetr 10 santimetrə bərabərdir.

C Mürəkkəb adları seçin.

Şah İsmayıl Xətai, günəşin istisi, Hüseynqulu, Milli Dirçəliş Günü, Altıağac, şalalənin səsi, Nizami parkı, Qara dəniz, 20 Yanvar, Məhəmməd Füzuli

Ç Hansı mürəkkəb ad səhv yazılıb?

- a) Amerika Birləşmiş Ştatları
- b) Bazardüzü zirvəsi
- c) Azərbaycan Dövlət Bayrağı günü
- d) Mirzə Fətəli Axundzadə

D Səhv yazılmış mürəkkəb adları düzgün yazaraq köçürün.

1. Azərbaycanın qədim rəqslərindən biri də Nəlbəki rəqsidir.
2. Cücələrim mahnısı 1948-ci ildə yaranmışdır.
3. Dünya azərbaycanlılarının həmrəyliyi günü 31 dekabrda qeyd olunur.
4. Zəfər paradı Azadlıq Meydanında keçirildi.
5. "Koroğlu operasının" müəllifi Üzeyir bəy Hacıbəyliydir.

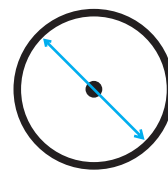
E Cütlərlə iş

Terminlərin aid olduğu elm sahəsini müəyyənləşdirin və mənalərini yazmaqla terminlər lüğəti hazırlayın.

diametr, radius, not, pauza, tənlik, himn, solo, portret, xor, nəqərat, illüstrasiya, peyzaj, qrafika, ədəd oxu

• Nümunə •

Diametr (riyaz.) – çevrənin mərkəzindən keçən və iki nöqtəsini birləşdirən düz xətt parçası.

8

İXTİRALAR VƏ KƏŞFLƏR

A Göy rənglə verilmiş uyğun sözdən istifadə edərək söz birləşmələrini tamamlayın.

1. Əlifbanın ...

2. Amerikanın ...

ixtirası / kəşfi

3. Odun ...

4. Təkərin ...

B Şeiri oxuyun. İxtira və kəşf anlayışlarını müqayisə edin.

İXTİRA, YOXSA KƏŞF?

Ağaca dırmaşanda
Tural qəfil sürüşdü.
Düyməli boz köynəyi
Bir budağa ilişdi.

Yaxası qaldı açıq,
Qopdu, düşdü düyməsi.
Təptəzə köynək idi,
Heyif, qaçdı ilməsi.

“Görən, düymə düzəltmək
Kimin ağılna gəlib?
İlk parçanı toxuyan
Onu necə öyrənib?”

Tozsoran, paltaryuyan...
Kim düşünüb bunları –
Anama kömək edən
İşgüzar maşınları?..”

Bu suallar beynində
Bir-birinə qarışdı.
Nəsə anlamaq üçün
Tural xeyli çalışdı.

Düşündü: “Yəqin, atam
İzah edər bunları”.
Ata isə təmkinlə
Dinlədi sualları.

Dedi: “Soruşduqların
İcaddır, ixtiradır.
Bütün ixtiraları
İnsan beyni yaradır”.

– Hə, bildim, Amerika...
Tural atıldı-düşdü, –
O da icad olunub,
Yaxşı yadıma düşdü.

Ata dedi: “Əvvəldən
Amerika var idi.
Sadəcə, insanların
Xəbərləri yox idi.

Bir səyyah gəzə-gəzə
Adsız məkana çatıb.
Kəşf etdiyi torpağı
İnsanlara tanıdıb.

İxtiraya gəlincə,
Ehtiyaclar aranır,
İnsana vacib olan
Tələbatdan yaranır”.

Şəhla Zahidova

• Söz boğçası •

• ilmə • məkan

Nə anladın?

C

1. Tural atasına nə üçün müraciət etdi?
2. Ata “kəşf” anlayışını hansı nümunə ilə izah etdi?
3. İxtira kəşfdən nə ilə fərqlənir?

Düşün və cavab ver

Ç

Sizcə, altından xətt çəkilmiş misralarda ata hansı səyyahdan danışır?

D

Aşağıdakı məlumatları oxuyun. Verilmiş hadisələrin ixtira, yoxsa kəşf olduğunu müəyyən edin. Şeirdən əldə etdiyiniz məlumatlarla əsaslandırın.

Koçrane qabyuyanı

Jozefina Koçrane Amerikada yaşayan varlı bir qadın idi. Xidmətçiləri çox zaman qabları yuyanda sındırırdılar. Bahalı qablarının sındığını görəndə Koçrane çox hirsələnirdi. Bu problemi həll etmək üçün yollar axtarmağa başladı və qabyuyan maşın düzəltdi. İlk dövrdə hamı bu maşını “Koçrane qabyuyanı” adlandırırdı.

Yox olmuş şəhər

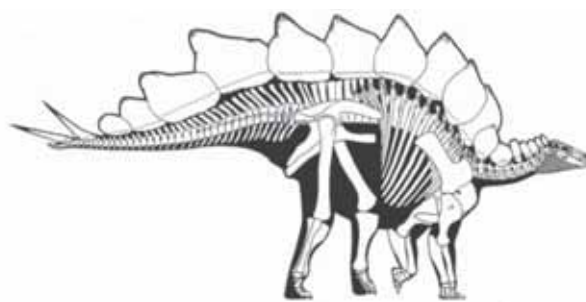
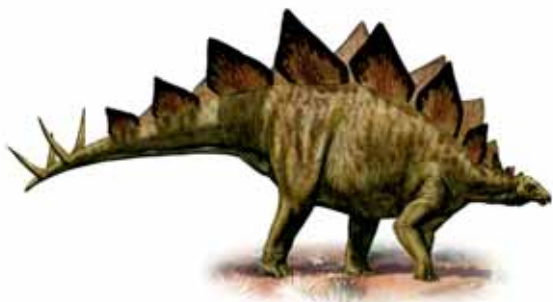
Qədim yunan şairi Homer özünün “İliada” əsərində Troya şəhəri haqqında geniş məlumat verir. Əsərdə göstərilir ki, bu şəhər müharibə nəticəsində yerlə yeksan edilib.

Əvvəllər hamı elə düşünürdü ki, Troya şəhəri Homerin təxəyyülünün məhsuludur. Lakin 1871-ci ildə arxeoloq Henrix Şliman qazıntılar apararaq Troya şəhərinin qalıqlarını tapmışdır.

E

Sizcə, milyon illər əvvəl dinosavrların yaşadığını insanlar necə sübut edə biliblər? “Məhv olmuş canlılar” adlı mətni dinləyin. Məlumatlarla ehtimallarınızı müqayisə edin.

1 A Sizcə, keçmişdə yeni ərazilər kəşf edən insanlar hansı çətinliklərlə qarşılaşırdılar? Coğrafi kəşflərin hansı önəmi var?

B Jül Vernin “Hava şarında beş həftə” əsərinin annotasiyasını oxuyun. Suallara cavab verin.

• Məşhur fransız yazıçısı Jül Vern dünya ədəbiyyatı tarixində ilk elmi-fantastik əsərlərin müəllifi kimi tanınır. Onun “Hava şarında beş həftə” əsəri də elmi-fantastik məzmunudur. Əsərin baş qəhrəmanı Samuel Fergüson Afrikanın elmə məlum olmayan ərazilərini kəşf etmək istəyir. Əsas məqsədi isə dünyanın ən uzun çayı olan Nil çayının başlanğıcını tapmaqdır. Əvvəllər bir çox səyyahlar buna cəhd etmişdilər. Ancaq bəziləri bu yolda həlak olmuş, bəziləri isə müxtəlif çətinliklərə görə geri qayıtmışdılar. Fergüson və iki dostu bu dəfə sələflərinin yarımçıq qalan işini başa çatdırmaq istəyirlər. Özü də hava şarı ilə...

• Söz boğçası •

• sələf • mənşəb

1. Annotasiyada hansı məlumatlar diqqətinizi cəlb etdi?
2. Hansı məlumatlar sizin üçün yenidir?
3. Sizcə, bu əsəri oxuyub anlamaq üçün insana hansı elmi bilgilər lazımdır?
4. Bu kitabın sizə hansı faydası ola bilər?

C Məlumat vərəqini oxuyun. Nil çayı haqqında verilmiş hansı faktı müəyyən etmək Samuelin əsas məqsədi idi?

Çayın adı: Nil

Yerləşdiyi ərazi: Afrika materiki

Uzunluğu: 6671 km

Çayın mənbəyi: Viktoriya gölü

Çayın mənşəbi: Aralıq dənizi

Əlavə məlumat: Nil dünyanın ən uzun çayıdır. Bu çay cənubdan şimala axan yeganə çaydır.

I hissə

Samuel Fergüsonun Dik Kennedi adlı dostu var idi. Onlar gənc yaşlarında Hindistanda tanış olmuşdular. O vaxtlar Dik ovçuluqla, Samuel isə bitki və böcəkləri araşdırmaqla məşğul idi. Sonrakı illərdə **yolları ayrılsa da**, əlaqələrini heç vaxt kəsməmişdilər.

Bir gün Dik qəzetləri vərəqləyirdi. Birdən gözü bir yazıya sataşdı.

“Nəhayət, Afrikanın geniş ərazilərinin sirri açılacaq. Əvvəllər Nil çayının mənbəyini tapmaq əlçatmaz bir xəyal hesab olunurdu. Bir çox cəsur səyyahlar bu yolda əhəmiyyətli addımlar atıblar. İndi isə onların bitirə bilmədiyi işi Samuel Fergüson öhdəsinə götürür. Özü də hava şarı ilə. Bu səyahətlə bağlı ən son xəbərləri qəzetimizin növbəti buraxılışlarında öyrənə bilərsiniz”.

Dik özünü saxlaya bilməyib bərkdən qışqırdı: “Yox, ola bilməz! Bircə bu çatmırdı! Afrikaya hava şarı ilə?! Axı bu çox təhlükəlidir! Mən ona mane olmalıyam”.

Ertəsi gün Dik Londona yola düşdü. Axşama yaxın o artıq dostunun evinin qarşısında idi. Qapını Samuel açdı, dostunu görüb təbəssümlə dedi:

– Xoş gördük, Dik. Səndən nə əcəb?

– Hələ bir soruşursan? Sənin bu dəliliyin qoyur ki, rahat oturaq?! Həqiqətən, səyahətə çıxacaqsan?

– Dostum, sən heç narahat olma. Əlbəttə, sənə öncədən xəbər verməliydim. Ancaq bil ki, sənsiz heç yerə gedən deyildim.

– Sən hələ məni də bu təhlükəyə atmaq istəyirsən?!

– Sənə güvənirəm, Dik. Buna görə də bir başqasını yox, məhz səni seçdim. Məni onca dəqiqə dinləsən, təşəkkür edəcəksən.

Onlar bir saat bu haqda söhbət etdilər. Dik nə qədər **dil töksə** də, dostunu fikrindən daşındıra bilmədi. Axırda əlacsız qalıb soruşdu:

– Bəs niyə hava yolu ilə?

– Quru yolla səyahət edənlər məqsədlərinə çata bilməyiblər. Mən hava şarı ilə səyahət üçün bütün hazırlıqları görmüşəm. **Ürəyini buz kimi saxla.**

Dikin razılaşmaqdan başqa çarəsi qalmadı; axı dostunu tək buraxa bilməzdi.

Samuel səyahətə ciddi hazırlaşmışdı. O, bir çox mənbələri araşdırmış, müxtəlif səyyahların qeydlərini oxumuşdu. Eyni zamanda, bəzi Afrika xalqlarının dillərini də öyrənirdi. Samuel sədaqətli xidmətçisi Conu da özü ilə səyahətə aparmaq istəyirdi. Güclü və cəsur Co qeyri-adi çevikliyi və fərasəti ilə səyahət zamanı Samuelə kömək edə bilərdi.

Söz ehtiyatı

- Ç** Mətnə əsasən “yolları ayrılmaq”, “dil tökmək”, “ürəyini buz kimi saxlamaq” frazeoloji ifadələrini izah edin.
- D** Mətnə əsasən “çayın mənbəyi” və “məlumatın mənbəyi” ifadələrində “mənbə” sözünün mənalarını müqayisə edin.

Nə anladın?

- E** Suallara cavab verin.
1. Dik dostunun səyahətə çıxacağını necə öyrəndi?
 2. Dik nə üçün Londona gəlmişdi?
 3. Səyahətdə kimlər iştirak edəcəkdi?
 4. Cənab Fergüson niyə hava şarıl ilə səyahətə çıxmağı planlaşdırırdı?
 5. Samuel səyahət üçün hansı hazırlıqları görürdü?
- Ə** Qəzetdə verilmiş xəbərə istinad edərək Fergüsonun səyahətinin məqsədini şərh edin.

Düşün və cavab ver

- F** Mətnə istinad edərək Fergüsona aid xüsusiyyətləri müəyyən edin.

	Mətnə deyilir:	Xüsusiyyətlər
1	Əvvəlki səyyahların rastlaşdıqları problemləri nəzərə alaraq fərqli yollar axtarırdı.	<i>Yenilikçi idi.</i>
2	Bütün çətinliklərə və təhlükələrə baxmayaraq, səyahətə çıxmağı planlaşdırırdı.	
3	Dostunun söylərinə baxmayaraq, fikrindən dönmədi.	
4	Səyahət üçün əvvəldən hər bir şeyi hazırlayırdı.	

- G** Sizcə, Samueldən əvvəl quru yolla səyahət edənlər hansı səbəblərə görə məqsədlərinə çatma bilməyiblər?
- H** Sizcə, Samuel səyahət zamanı hansı təhlükələrlə qarşılaşa bilər?

2

A

Sizcə, Dik nə üçün Samuelin hava şarı ilə səyahətə çıxmağından qorxurdu?
“Hava şarı” mətnini dinləyin və suallara cavab verin.

1. Hava şarı hansı materiallardan hazırlanırdı?
2. Hava şarında nə üçün məhz helium qazından istifadə olunur?
3. Hava şarının ilk sərnişinləri kimlər olmuşdur?
4. Şarın hava şarının hansı üstünlükləri vardır?
5. Hava şarının ixtirasının toplum üçün hansı faydaları var?

B

Sizcə, Fergüson öz məqsədinə çatmağa biləcəkmidi?

II hissə

Budur, “Viktoriya” hava şarı yola düşüb. Mənzərə, həqiqətən də, valehedici idi. Ağaclar kibrit çöpləri, adamlar isə qarışqa boyda görünürdülər. Saatda səkkiz mil sürətlə hərəkət edən “Viktoriya” dənizin üzərindən keçib Afrika üzəri ilə uçmağa başladı. Aşağıda susuz çöllər, savannalar, vəhşi heyvan sürüləri görünürdü. Ara-sıra yaşayış məntəqələri gözə dəyirdi. Onların üzəri ilə uçanda insanlar qarışqa kimi ora-bura qaçır, hava şarına doğru ox atırdılar. Samuel ustalıqla hava şarını oxların çatma bilməyəcəyi yüksəklikdə saxlayırdı.

Onlar bir xeyli uçduqdan sonra, nəhayət, axşamüstü bir dağa çatdılar. Dağı aşmaq üçün bir qədər yüksəyə qalxmaq lazım idi. Ancaq artıq hava qaralırdı, həm də bir az istirahətə və ərzaq tədarükünə ehtiyac var idi.

Səbətdən lövbər atıldı. Co pişik kimi kəndirlə aşağı enərək ipi ağaca bağladı. “Viktoriya” artıq havada hərəkətsiz dayanmışdı. Səyyahlar aşağı endilər. Samuel bu gün keçdikləri yolu xəritədə işarələdi. Daha sonra onlar növbə ilə yataraq dincələrini aldılar.

Səhər Samuel hava şarına qalxdı, Co və Dik isə yemək əldə etmək üçün ova getdilər. Samuel onların arxasınca səsləndi:

– Gözlənilməz bir şey olsa, atəş açacağam. Ehtiyatlı olun.

Dik və Co istidən çat-çat olmuş torpağın üstündə bir xeyli gəzdikdən sonra gölməçədən su içən antilop sürüsü ilə rastlaşdılar. Co tez nişan alıb onlardan birini vurdu. Elə bu vaxt atəş səsi eşidildi.

– Bu, tufəng səsidir! Samuel təhlükədədir, – Dik təlaşla dedi.

Onlar tez səs gələn tərəfə qaçdılar. Hava şarına yaxınlaşanda gördülər ki, bir neçə meymun səbətə dırmanmağa çalışır. Meymunları qorxutmaq üçün Samuel ard-arda atəş açdı. Qorxu-ya düşən heyvanlar dağılışmağa başladılar. Səyyahlar tez hava şarına minib yuxarı qalxdılar.

Onlar müəyyən olunmuş marşrut üzrə səyahətlərinə davam etdilər. Samuel durbinini əlindən yerə qoymur, ən xırda detalları belə izləyirdi. Ətrafda heç bir insan gözə dəymirdi. Onlar axşama yaxın bir dağın yamacında aşağı endilər.

– İndi burada rahat yata bilərsiniz, – deyə Samuel dilləndi.

– Bəs sən niyə yatmırsan? – deyə Dik soruşdu.

– Bu gecə mənim gözümə yuxu getməz. Külək istiqamətini dəyişməsə, sabah Nilin mənbəyinə çata bilərik. Əvvəlki səyyahların qeydləri ilə mənim hesablamalarım üst-üstə düşür. Mənə elə gəlir ki, məqsədə çatmağımıza çox az qalıb. Bu isə məni həyəcanlandırır. İndiyə qədər açılmamış bir sirrin astanasındayıq, necə yata bilərəm?!

Növbəti gün səhər tezdən yola çıxdılar. Şiddətli külək onları cənub-qərbə doğru aparırdı. Nəhayət, dağların başında bir göl göründü. Gölün qayalıq sahillərindən aşağıya doğru bir çay axırdı. Samuel həyəcanla dilləndi:

– Baxın! Dağlardakı göldən başlayan bir çay var imiş. Bu, Nil çayıdır!

– Niyə belə əminsən? – deyə Dik şübhə ilə dilləndi.

– Baxın, çay şimala doğru axır. Nil cənubdan şimala axan yeganə çaydır.

– Bəs göl?.. Görəsən, bu hansı göldür?

– Gəlin bu gölü hava şarımızın şərəfinə “Viktoriya” adlandıraraq...

Jül Vernin “Hava şarında beş həftə” əsərindən

• Söz boğçası •

- valehedici
- məntəqə
- savanna
- antilop
- durbin
- tədarük
- astana
- marşrut

Nə anladın?

C

Mətnə əsasən suallara cavab verin.

1. Səyahət zamanı səyyahlar hansı təhlükələrlə qarşılaşdılar?
2. Samuel yerlilərin hücumlarından necə qorunurdu?
3. Sonuncu gecə Samuel nə üçün həyəcanlı idi?
4. Samuel nə üçün göldən axan çayın Nil çayı olduğuna əmin idi?

Düşün və cavab ver

Ç

Şəklə diqqət edin. Sizcə, dostlar hava şarını nə üçün “Viktoriya” adlandırmışdılar? Siz başqa cür necə adlandırırdınız?

D

Yaradıcı iş

Elə təsəvvür edin ki, “Daily Telegraph” (“Deyli teleqraf”) qəzetinin müxbirisiniz. Sizə tapşırılıb ki, Fergüson və dostlarının səyahətlərinin nəticəsi haqqında xəbər hazırlayasınız.

Tapşırığı yerinə yetirmək üçün aşağıdakı tövsiyələrə əməl edin:

MÜSAHİBƏYƏ HAZIRLIQ ÜZRƏ TƏLİMAT

1. Müsahibə üçün maraqlı suallar tərtib edin.
2. Qrup üzvləri arasında rol bölgüsü aparın.
3. Jurnalistlərin zənglərindən bezmiş müsahibinizi sizinlə danışmağa razı salmaq üçün nitq hazırlayın.
4. Müsahibəni rollu oyun şəklində keçirin.

I qrup: Samuel Fergüsonla müsahibə

II qrup: Dik Kennedi ilə müsahibə

III qrup: Co ilə müsahibə

Araşdırma

E

Verilmiş ərazilərin coğrafi mövqeyi və təbiəti haqqında araşdırma aparın. Araşdırdığınız mənbələrdən qeydlər götürün və yaddaş xəritəsi hazırlayın.

I qrup: Antarktida

II qrup: Böyük Səhra

III qrup: Cənubi Amerika cəngəllikləri

IV qrup: Avstraliya meşələri

3

A

Şəkillərə baxın. Oxuduğunuz mətnləri xatırlayın və suallara cavab verin.

1. Bu əsərlərin ortaq xüsusiyyəti nədir?
2. Bu mətnlərdən hansı məlumatları əldə etmisiniz?

B

Jül Vern haqqında mətni dinləyin. Dinləmə mətninə və cədvələ əsasən yazıçının ideyaları və ixtiralar haqqında danışın.

Jül Vernin əsərlərində əks olunan texnoloji ideyalar	İxtiralar
1863-cü il. "Paris XX əsrdə" əsəri. Özü yeriyan sürətli arabalar.	1885-ci il. Karl Benz. Benzinlə işləyən avtomobil.
1865-ci il. "Aya səyahət" əsəri. Aya səyahət edən insan.	1969-cu il. Nil Armstrong. Aya səyahət edən ilk insan.
1886-cı il. "Fateh Robur" əsəri. Hava gəmisi.	1939-cu il. İqor Sikorski. İlk helikopter.

C

Təqdimat

Araşdırma nəticəsində əldə etdiyiniz məlumatlara və təxəyyülünüzdə əsaslanaraq "Mənim səyahətim" mövzusunda təqdimat edin.

Hekayənizdə aşağıdakı məqamlar öz əksini tapmalıdır:

1. Səyahət etdiyiniz yeri təsvir edin.
2. Bu yerə səyahət etməkdə məqsədiniz nə idi?
3. Səyahət üçün hansı nəqliyyat növü seçdiniz?
4. Səyahət zamanı hansı təhlükələrlə qarşılaşdınız?
5. Bu səyahətdə bilmədiyiniz nələri kəşf etdiniz?

Dil qaydaları

4 A

Verilmiş izahlara uyğun sözlər yazın.

1. İncə saitlərin ahəngi olan 5 söz.
2. Qalın saitlərin ahəngi olan 5 söz.
3. Ahəng qanununa tabe olmayan 5 söz.

B

Sözləri sətirdən sətərə keçirilə bilən hissələrə ayırın.

ağacdələ

ənənə

manea

işarə

ailə

C

Sözləri əlifba sırası ilə yazın.

ziyan, ağıllı, lent, zəfəran, limon, tilov, qardaş, komandir, bağban, tor

Ç

Buraxılmış hərfləri əlavə etməklə sözləri köçürün.

...ıçaq, uldu..., m...bahisə, lö...hə, nəq...rat, q...zet, kən..., mara...lı, süz...əc, kərpi..., əs...ər, di...çək, dəs...ə, rə...qas, t...başır, a...tobus, k...nfet

D

Hansı sözlərə saitlə başlanan şəkilçi artırıqda *q-ğ*, *k-y* əvəzlənməsi baş vermir? Həmin sözləri cümlədə işlədib yazın.

qoruq

iştirak

təbrik

qulaq

ipək

xalq

dayaq

yük

E

Verilmiş cümlələrdə səhv yazılmış sözlərin düzgün yazılışını müəyyən edin.

1. Uşaqlar çəmənlikdə oyun oynayırdılar.
2. Balaca Tofiq bankadan soxulcannarı götürüb suya atırdı.
3. Sıx meşələr rutubətdi olur.
4. İgid əsgərrərimiz sərhəddərimizi mudafiə edirlər.
5. Anar əlcəkini geyindi.
6. Bütün fənnlər maraqlıdır.

Ə

Verilmiş mətni redaktə edin və köçürün.

Nayilə təbiyyət haqqında hekayə, şeir mütaliyə etməyi çox sevirdi. O hər bir mətində hamını təcübləndirən maraxlı məlumatlar tapırdı. Məllim dayım onu uşaqlara numunə göstərirdi. İndi də dərəcə gedərkən o, təbiyyət haqqında düşünürdü. Küçələr, bağlar ağ-appaq qarla örtülmüşdü. Günəşin zəyif şuaları qarın üzərinə düşür, adamın gözlərini qamaşdırırdı. Bu ecazkar gözəlliyi müşaidə edən Nayilə qollarını geniş açdı və dərindən nəfəs aldı. Sən demə, təbiyyət kitablarda təsvir edildiyindən daha gözəl imiş.

1

A

Robotlar haqqında bildiklərinizi danışın.

ROBOTLAR

Hələ qədim zamanlarda insanlar düzəltdikləri əşya və alətləri canlandırmaq, onlarda qeyri-adi bacarıqlar görmək istəyirdilər. Son illərdə insanın yaratdığı maşınlar bir çox fantaziyaları gerçəklilyə çevirdi. Uçan xalçaları təyyarələr və helikopterlər, danışan güzgüləri ağıllı telefonlar əvəz etdi.

100 il bundan əvvəl insan artıq özünə bənzəyən və özünü əvəz edə bilən maşınlar haqqında düşünürdü. Həmişə olduğu kimi təxəyyül elmi təfəkkürü qabaqlayırdı.

1920-ci ildə çex yazıçısı Karel Çapek süni insanlar istehsal edən fabrik haqqında əsər yazdı. Onun əsəri “R.U.R.” adlanırdı. Çapek bu əsərdə süni insanları robot adlandırırdı. Bu söz çex dilində “iş” mənasını verən “robota” sözündən idi. Çapekin robotları insana bənzəyirdilər. Hətta müəyyən bacarıqlara sahib idilər. Yalnız hissləri yox idi.

Bu əsərlə tanış olan alimlər robot ideyasını gerçəkləşdirməyə tələsdilər. 8 il sonra İngiltərə qəzetlərinin birində Erik adlı ilk robot haqqında məqalə dərc olundu.

...Zalın səhnəsində, kətilin üstündə gümüşü rəngli adama bənzəyən bir varlıq oturmuşdu. Bu, Erik idi.

Aparıcı səhnəyə çıxdı və üzünü robota tutub dedi:

– Erik, oyanmaq vaxtıdır. Ayağa qalx!

Elə bu zaman Erikin gözlərində nə isə parıldadı və o, yorğun adamlar kimi ağır-ağır ayağa qalxdı.

Aparıcı auditoriyaya müraciət etdi:

– Xanımlar və cənablar, siz Erikə suallar verə bilərsiniz.

Hamı susurdu. Nəhayət, mən cəsarətimi toplayıb robota yaxınlaşdım və soruşdum:

– Erik, saat neçədir?

Erik yoğun və cingiltili səslə cavab verdi:

– Üç əlli iki.

Auditoriyada hamı saatına baxdı. Hər kəsin gözündə təəccüb və heyrat var idi...

Zaman keçdi. Kompüter texnologiyaları inkişaf etdi. Bu gün Erik kimi robotlarla heç kimi təəccübləndirmək olmaz. Son illərdə alimlər bu sahədə çox böyük uğurlar əldə etmişlər. Hətta robot texnikası ilə yaxından maraqlanan məktəb şagirdlərinin yaratdığı maşınlar həmin robotlardan daha ağıllıdır.

•Söz boğçası•

• fantaziya • təfəkkür • süni • robot • məqalə • mexaniki • emosiya

Bir çox sahələrdə yaradılan ağıllı maşınlar – robotlar, sadəcə, mexaniki iş görmür, işinə yaradıcı yanaşır. Robot vəzifəsini bilir və qarşısına qoyulmuş məqsədə çatmaq üçün özü yollar və üsullar seçir.

Belə çıxır ki, ağıllı maşının da bizim kimi intellekti var. Axı hesablama aparmaq, nəticə çıxarmaq, qərar qəbul etmək intellektə xas olan göstəricilərdir. Bu, əlbəttə, süni intellektədir, çünki insan tərəfindən yaradılır, daha doğrusu, proqramlaşdırılır. Maşının “ağılı” məhz bu proqram təşkil edir.

Beləliklə, müasir dövrdə ağıllı maşınlar müəyyən işləri insandan da tez, dəqiq və səhvsiz görür. Bütün bunlara baxmayaraq, robotlar insanı tam olaraq əvəz edə bilmir. Bəlkə də, gələcəkdə insanı bütün sahələrdə əvəz edən ağıllı maşınlar yaradılacaq.

(Ayxan Əliyevin “Süni intellekt” kitabından)

Söz ehtiyatı

B Mətdən çıxış edərək “süni insan” və “ağıllı maşın” ifadələrini izah edin.

Nə anladın?

C Mətnə əsasən doğru fikirləri müəyyən edin.

1. “Robot” sözünün ilkin mənası *maşın* deməkdir.
2. İlk robot “R.U.R.” adlanırdı.
3. İlk robot 1928-ci ildə yaradılmışdır.
4. Robotlar təbii varlıqlardır.
5. Robotlar hiss və emosiyalardan məhrumdur.

Düşün və cavab ver

Ç Erikin ağıllı maşına xas olan hansı xüsusiyyətləri var idi?

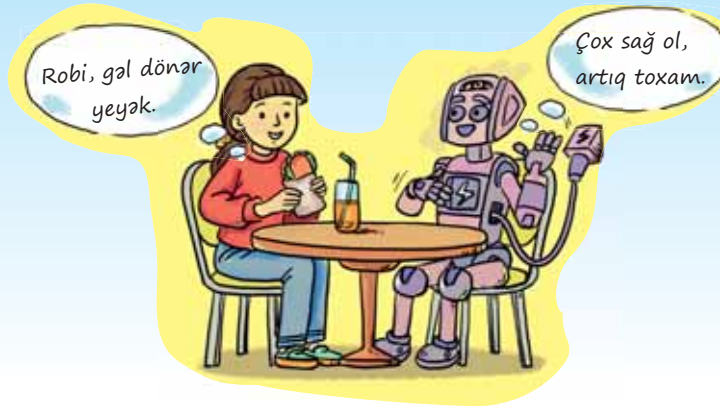
D Oxuduğunuz mətnlərdəki (“Uzaq planetin sirri” və “Robotlar”) məlumatlardan çıxış edərək adi tozsoranla “ağıllı” tozsoranı müqayisə edin.

E Erik haqqında məqalədəki dialoq əsasında ssenari tərtib edin və səhnələşdirin.

2

A

Aşağıdakı şəkillərdə robotla insanın hansı fərqləri təsvir olunmuşdur? Onlar arasında başqa hansı fərqlər var?

B

“İnsan və robot” adlı mətni dinləyin. Əldə etdiyiniz məlumatlar əsasında onları müqayisə edin.

C

Aşağıda “Süni intellekt” ensiklopediyasından bir hissə verilmişdir. Bu hissəni oxuyun və robotların faydası haqqında danışın.

Ç

Oxuduğunuz hissənin mövzusunı müəyyən edin. Bu hissəyə giriş və sonluq yazın.

TİBB SAHƏSİ

Robotlar sağlamlığımızın keşiyində durur. Onun vasitəsilə biz daxili orqanlarımızın xəstəlikləri barədə qabaqcadan xəbər tuturuq. Ağıllı tibb cihazlarının köməyi ilə ən çətin cərrahiyyə əməliyyatları aparılır.

HƏRBİ SAHƏ

44 günlük II Qarabağ müharibəsi hərbi PUA-ların – pilotsuz uçuş aparatlarının necə effektiv olduğunu bütün dünyaya nümayiş etdirdi.

Minaaxtaran robotlar əraziləri minalardan təmizləməklə insan itkisinin qarşısını alır.

D Verilmiş məlumatlar ensiklopediyaya hansı yarımbaşlıqlar altında əlavə edilə bilər?

Firerob (fayərob) – yanğınsöndürən robot yanğın olan obyekti seçir və onu söndürmək üçün lazımi tədbirlər görür. O, suyu 55 m məsafəyə qədər vura bilər.

HRP-5P adlı robot divarı təkbaşına hərə bilər. İnşaatçı kimi işləyən bu robot gələcəkdə tikinti işlərini də öz üzərinə götürə bilər.

E Sizcə, “ağıllı” avtomobil adi avtomobildən nə ilə fərqlənir?

Ə Əgər öz robotunuzu yaratsaydınız, ona hansı işi tapşırırdınız?

TƏHSİL

Robotların ən böyük tətbiq sahələrindən biri də təhsildir. O, şagirdlər üçün fərdi tədris proqramları hazırlayır, onlayn dərslərin təşkilinə kömək edir. Bəzi testlərdə sualların müəllimlər yox, kompüterlər tərəfindən tərtib olunduğu və cavabları onların qiymətləndirdiyi barədə, yəqin ki, məlumatınız var.

İSTEHSALAT

Böyük zavodlarda istehsalat prosesləri robotlar tərəfindən idarə olunur. Hansı müəssisə daha güclü və müasir robotlarla təmin olunubsa, onun məhsulları daha keyfiyyətli və qüsursuz olur.

3 A Fikirlərin düzgün, yoxsa yanlış olduğunu müəyyənəldir. Qaydaları nümunələrlə izah edin.

1. Ümumi isimlər həmişə böyük hərflə yazılır.
2. Sifət əlamət və ya keyfiyyət bildirən sözdür.
3. Varlığın rəngi onun keyfiyyətini bildirir.
4. Roma rəqəmləri ilə miqdar sayları göstərilir.
5. Bəzi ümumi isimlər xüsusi isim kimi də işləyə bilər.
6. Bəzən feillər şəxsə və kəmiyyətə görə dəyişir.

B Verilmiş sözləri cədvəl üzrə qruplaşdırıb yazın.
marqlı, nazik, göbələk, biz, səmimi, boylan, onuncu, xeyirxah, cəld, bahar, meşə, bir az, sakitləş, yüz, dinlə, bu, dünən, çox, dəniz, həmin, irəli

İsim	Sifət	Say	Əvəzlik	Feil	Zərf

C Cümlələrdəki fərqləndirilmiş sözlərin hansı nitq hissəsinə aid olduğunu müəyyən edin.

1 a) Biz onunla bu barədə xeyli danışdıq.	b) Otaqda xeyli adam var idi.
2 a) Arzunun gözəl nitqi var.	b) Anar tədbirdə gözəl oxudu.
3 a) Biz gecə gəlmişik.	b) Gecə gündüzdən uzundur.

Ç Sözlər arasındakı qanunauyğunluğu müəyyən edin və tamamlayıb köçürün.

1. qupquru, tünd-göy, ən yaxşı, dümağ, ... (**sarımtıl / sapsarı**)
2. göyümtül, turşəhər, açıq-yaşıl, bozumtul, ... (**upuzun / uzunsov**)

D Cümlələrdəki köməkçi nitq hissələrini müəyyən edin.

1. Quşun səsi lap yaxından gəlirdi.
2. Səhərə kimi yağış yağdı.
3. Anar tezdən durmuşdu, ancaq yenə dərsə gecikmişdi.
4. Deməli, biz qalib ola bilərik?
5. Bəh-bəh, necə həzin səsi var!

E Nöqtələrin yerinə uyğun köməkçi nitq hissələrini əlavə edərək cümlələri köçürün.

1. Danışmazdan ... yaxşı-yaxşı düşün.
2. Bu işi ... sənə tapşırıla bilərəm.
3. ..., oyun başa çatdı.
4. Bu kitabda təyyarə ... gəmilərə aid məlumat var.

1

A

“Arşın mal alan” filminə baxmısınız mı? Bu əsərin adındakı “arşın” sözü nəyi bildirir?

ÖZ ARŞININLA ÖLÇMƏ

Siz artıq uzunluq ölçü vahidlərini tanıyırsınız: millimetr, santimetr, desimetr, metr, kilometr... Göründüyü kimi, onların hər birinin adında “metr” sözü işlənir. Metr anlayışı təqribən 200 il əvvəl Fransada meydana gəlmişdir. Bundan yüz il sonra metr və onunla bağlı ölçü vahidləri digər xalqlar tərəfindən də qəbul olundu. O vaxta qədər isə xalqlar müxtəlif şərti ölçü vahidlərindən istifadə edirdilər. Bu ölçü vahidlərindən biri də **arşın** idi.

Arşından, əsasən, tacirlər parça və başqa materialları ölçərkən istifadə edirdilər. Lakin uzun müddət arşın dəqiq ölçü vahidi olmamışdır. Belə ki, qədimdə insanın yana tərəf uzanmış qolunun barmaqlarından burnuna qədər olan məsafəni bir **arşın** kimi qəbul edirdilər. Bu ölçü təxminən 70 santimetrə bərabərdir. Lakin insanın öz ölçülərindən və qolun necə açılmasından asılı olaraq arşın dəyişirdi. Bəzən tacirlər bundan istifadə edərək alıcıları aldadırdılar. Belə olduqda hökmdarlar ağac və ya metaldan **arşın** hazırlatdırıb hamının bir arşından istifadə etməsinə qərar verdilər. Lakin yenə də hər ölkədə fərqli arşından istifadə edirdilər.

Məsələn, Türkiyədə iki cür arşın var idi: memar arşını (75,7 sm) və çarşı arşını (68 sm). Memar arşınından tikintidə, çarşı arşınından isə ticarətdə istifadə olunurdu. Rusiyada arşının vahid uzunluğu müəyyən olunmuşdu. Rus arşını 71 sm idi. Üzeyir bəy Hacıbəylinin məşhur “Arşın mal alan” filmində Əsgər bəy satdığı parçaları belə bir arşınla ölçür.

Hər xalqın öz arşınının olması beynəlxalq ticarətdə çətinlik yaradırdı. Odur ki müəyyən dövrdən sonra xalqlar metrik ölçü vahidlərini qəbul etdilər.

İndi dilimizdə “öz arşını ilə ölçmək” ifadəsi məcazi mənada işlədilir. Biri özü bildiyi kimi, öz xasiyyətinə uyğun hərəkət edəndə, başqalarını da bu baxımdan qiymətləndirəndə tez-tez bu ifadəni eşidə bilərik. Məsələn, paxıl adam başqalarının da özü kimi paxıl, xəsis adam başqalarının da özü kimi simic olduğunu düşünəndə həmin adam haqqında “hamını öz arşını ilə ölçür” deyirlər.

•Söz boğçası•

• çarşı • ticarət • simic

Söz ehtiyatı

- B** Mətdən çıxış edərək “beynəlxalq ticarət” ifadəsini izah edin.
- C** Mətdə fərqli rənglərlə verilmiş “arşın” sözünün işləndiyi cümlələri oxuyun. Hansı cümlədə bu söz “ölçmə aləti”, hansılarda “uzunluq ölçü vahidi” mənasında işlənmişdir?

Nə anladın?

- Ç** Hökmdarlar nə üçün arşın alətindən istifadə etməyə qərar verdilər?
- D** Hansı arşının uzunluğu daha çox idi?
A) türk memar arşını B) rus arşını C) türk çarşı arşını
- E** Hər xalqın öz arşınının olması hansı çətinliyi yaradırdı?

Düşün və cavab ver

- Ə** Təsəvvür edin ki, parça satanın qolu uzun, alanın qolu qısadır. Parçanı kimin ölçməsi satıcıya sərf edər: özünün, yoxsa alıcının?

- 2 A** Qeyd götürməklə “Qədim ölçü vahidləri” adlı mətni dinləyin. Dinlədiyiniz məlumatlar əsasında suallara cavab verin.

1. İki qulac təxminən neçə metrə bərabərdir?
2. Hansı daha böyükdür: iki arşın bir qarış, yoxsa bir qulac iki qarış?
3. Hansı ölçü vahidi yarım kiloqramdan az çəkini göstərir?

- B** Dinlədiyiniz mətdəki məlumatlara və cədvələ əsasən “Qədim çəki vahidləri” adlı informativ mətn yazın.

Qədim ölçü vahidinin adı	Müasir ölçü vahidləri ilə qarşılığı	Əlavə məlumat
Misqal	4,26 q	Daha çox zərgərlik və boyaqçılıq işlərində istifadə olunurdu.
Batman	8 kq	Girvənkədən böyük ölçü vahidi idi. Belə ki, 1 batman 20 girvənkəyə bərabər idi.
Pud	Təxminən 16 kq	40 girvənkə və yaxud 2 batman 1 pud deməkdir.

3 A

Sizcə, “Ya eşşək ölər, ya şah” ifadəsi hansı situasiyalarda deyilir?

• Yadda saxla • MƏSƏL

Məsəllər müəyyən situasiyalarda deyilən məşhur ifadələrdir. Hər bir məsəlin yaranma tarixçəsi var. Məsələn: **Heç hənənin yeridir?**

Situasiya: *Kimsə söhbətin mövzusuna daxil olmayan bir söz deyəndə bu ifadə işlədilir.*

Tarixçəsi: *İlk dəfə “O olmasın, bu olsun” əsərində Məşədi İbadın dilindən deyilmişdir.*

B

Aşağıdakı rəvayəti oxuyun. Sonda Şah İsmayılın sözlərinə diqqət edin. Sizcə, bu ifadəni hansı situasiyada işlətmək olar?

Deyilənə görə, bir dəfə Şah İsmayıl öz məğlubiyyətindən qəzəblənərək qılıncını zərblə topun lüləsinə çırpır. Zərbədən lülə qopub yerə düşür. Bunu eşidən Sultan Səlim həmin qılıncı gətirir. Qaldırır və gücü ilə topun lüləsinə vurur. Lülə yerindən tərpənmir. Sultan bunun həmin qılınc olmadığını söyləyir. Bunu eşidən İsmayıl ona xəbər göndərir: “Qılınc həmin qılıncdır, qol o qol deyil”.

C

Aşağıdakı məsəllərin tarixi ilə bağlı mətnləri dinləyin. Çərçivədə verilmiş kiçik mətnləri uyğun məsəllə tamamlayın.

A) Bağda ərik var idi... B) Saqqızımı oğurladın C) Əqrəbin adəti sancmaqdır.

1) Bir dəfə supermarketdə Günay sevimli şokoladını görüb anasından onu almağı xahiş etdi. Anası dedi ki, çox şirni yemək sağlamlığa ziyandır. Günay anasını qucaqlayıb pıçıldadı: “Ana, nə olar, yalnız bunu...” Ana gülümsəyib şokolad qutusunu zənbilə qoydu və dedi: “Yaman hiyləgərsən ha, ...”

2) Anarın sürətli skuteri var idi. Həyətdə uşaqlar sürmək istəyəndə verirdi, heç vaxt paxıllıq etmirdi. Ona görə də bütün uşaqlar Anarla dost olmağa çalışırdı. Xüsusilə də Aydın həyətdə düşəndə yanından ayrılmırdı. Bir gün o, skuterini rayonda yaşayan əmisi oğluna bağışladı. Ertəsi gün həyətdə düşəndə Aydın ona yaxınlaşmadı. Sanki heç Anarı tanımırdı. Anar öz-özünə dedi: “Həəə, ...”

3) Azər acı dil oğlan idi, tez-tez kinayəli sözlərlə sinif yoldaşlarının xətrinə dəyir, onları ələ salırdı. Bir dəfə Aygül qərara gəldi ki, onu tərbiyə etsin. Səhər görüşəndə mehribancasına dedi: “Salam, Azər. Necəsən?” Azər yenə kobud cavab verdi: “Sənə nə var, həkimsən?” Bunu eşidən Nəcəf Aygülə dedi: “Fikir vermə, ...”

Ç

Sizcə, “Əli aşından da oldu, Vəli aşından da” ifadəsi necə yaranıb? Bu haqda bir tarixçə düşüncə yazın.

4

A

Verilmiş söz və söz birləşmələrindən cümlələr düzəldin.

1. soyuq ölkələr, köçəri quşlar, uçub gəlmək.
2. yuva, ağacın budaqları, qorumaq, külək.
3. almaq, mağaza, sadə karandaş.
4. qurumuş yarpaqlar, ayaq altında, xışıldamaq.
5. fabrik, toxumaq, ipək parçalar.
6. aşağı, dəftər, yığmaq, şkaf.

B

Verilmiş cümlələri uyğun durğu işarələri ilə tamamlayıb yazın.

1. Axı onlar bizə gələcəklər
2. Bəs bu sinif yarışda iştirak etmir
3. Bəh-bəh, necə gözəl güllər var
4. Aynur həvəslə kitab oxuyur
5. Müəllim nə vaxt gələcək

C

Verilmiş fikirlərə daha bir fikir əlavə edərək mürəkkəb cümlə düzəldib yazın.

1. Yağış yağır,
2. Dərs bitdi,
3. Aparıcı soruşur,
4. Payız gəldi,
5. Tədbir başlandı,

Ç

Verilmiş cümlələrdə baş üzvləri müəyyən edin.

1. Tamaşa axşam başlayacaq.
2. Nazim konsertdə iki mahnı ifa etdi.
3. Aşpaz dadlı xörəkləri ilə yarışmada qalib oldu.
4. Gecə güclü külək əsirdi.
5. Buludlar sanki qar topasıdır.

D

İkincidərəcəli üzvlərin iştirak etdiyi cümlələri seçib yazın.

1. Uşaqlar meydançada futbol oynayırlar.
2. Aysunun geyimi gözəldir.
3. Fəhlələr alma yeşiklərini maşına daşıyırdılar.
4. Sınıfın qapısı açıldı.
5. Gecələr Bakı küçələri əlvan işıqlara bürünür.

1

A

Peyvənd haqqında nə bilirsiniz? Sizcə, insanlar nə üçün peyvənd etdirirlər?

PEYVƏNDİN İXTİRASİ

Dünyanın bütün ölkələrində insanlara peyvənd edilir. Bu, yaxın, sizin də başınıza gəlib. Hətta, ola bilsin, iynədən qorxduğunuz üçün peyvənd olunmaq istəməyibsiniz. Lakin bilməlisiniz ki, təxminən 250 il əvvəl peyvəndin olmaması bəşəriyyəti dəhşətli faciə ilə üz-üzə qoymuşdu. O vaxtlar hər beş insandan dördü təbii çiçək xəstəliyinə tutulurdu. Bu xəstəlik insanlar üçün böyük təhlükəyə çevrilmişdi.

• Bu, maraqlıdır.

1717-ci ildə İngiltərənin Türkiyədəki səfirinin xanımı Meri Montagü yerli əhalinin mədəniyyəti, həyat tərzilə yaxından tanış olmuşdu. O öz yaxınlarına burada gördükləri və eşitdikləri barədə məktublar yazmışdı. Bu məktublardan aydın olur ki, məhz həmin vaxt türklər çiçək xəstəliyinə qarşı peyvənd etməyi bilirlərmiş. O özünü və oğlunu da məhz burada peyvənd etdirmişdi.

Qədimdə insanlar təbii çiçəkdən qurtulmaq üçün üsullar axtarırdılar. Məlum idi ki, bu xəstəliyə bir dəfə yoluxub sağ qalan adam heç vaxt ikinci dəfə yoluxmur. Ona görə də sağlam insanları yüngül formada yoluxdurmağa çalışırdılar. Lakin bu heç də həmişə gözlənilən nəticəni vermirdi. Çox vaxt yoluxmuş insanların aqibəti faciəli olurdu.

Bəzi ölkələrdə xəstəliyin qarşısını almaq üçün müəyyən üsullar tətbiq edilirdi. Belə ölkələr arasında Çin, Türkiyə əsas yer tuturdu. Hətta Türkiyədə xəstəliyə qarşı peyvəndin edilməsi ilə bağlı məlumatlar müxtəlif mənbələrdə öz əksini tapır. Lakin bütün bunlara baxmayaraq, bu üsullarla aparılan peyvəndlər kütləvi yoluxmanın qarşısını ala bilmirdi.

XVIII əsrin sonlarına yaxın insanlar dəhşətli **epidemiyanın** əlində əsirə çevrilmişdilər. Bir müddət də belə davam etsə idi, artıq **pandemiya** vəziyyəti yarana bilərdi. Çünki xəstəlik sürətli şəkildə yayılmağa və geniş əraziləri əhatə etməyə başlamışdı. Belə bir vaxtda insanların köməyinə inəklər çatdırlar. Bəli, bəli, qəribə də olsa, inəklər.

•Söz boğçası•

- peyvənd • aqibət • səfir • epidemiya
- pandemiya • immunitet • virus

O dövrdə İngiltərədə Eduard Cenner adında bir həkim yaşayırdı. O, təbii çiçək xəstəliyinə qarşı dərman tapmağa çalışırdı. Buna görə də çiçək xəstəliyinin geniş yayıldığı yerlərdə müşahidələr aparırdı. Cenner aşkar etdi ki, inək sağan qadınlar bu epidemiyaya yoluxmurlar. Məlum oldu ki, inəklərdə də çiçək xəstəliyi olur. Amma inək çiçəyi təbii çiçək xəstəliyindən yüngül keçir.

Cenner aydınlaşdırdı ki, inək südü sağıcı qadınların əllərindəki çatlara hopur. Nəticədə onlar insan üçün təhlükəli olmayan inək çiçəyinə yoluxurlar. Bu, qadınlarda təbii çiçəyə qarşı immunitet yaradır. Buna əsaslanan Cenner inək çiçəyi virusundan peyvənd hazırladı. İlk peyvənd 1796-cı il mayın 14-də insanlara tətbiq edildi. Təcrübə uğurlu alındı.

Beləliklə, Cennerin adı dünya tarixinə peyvəndin ixtiraçısı kimi düşdü. Onun sayəsində milyonlarla insan ölümcül epidemiyadan xilas oldu.

• Bu, maraqlıdır.

Peyvəndin dünyada qəbul edilmiş adı **vaksindir**.

“Vaksin” latın sözü olan “vakka”dan yaranıb və “inək mənşəli” mənasını verir.

Söz ehtiyatı

B Mətnə istinad edərək *epidemiya* və *pandemiya* sözlərinin fərqlərini izah edin.

Nə anladın?

C Düzgün, yoxsa yanlış?

1. Heyvanlar da çiçək xəstəliyinə tutulur.
2. İnsan çiçək xəstəliyinə bir neçə dəfə yoluxa bilər.
3. XVIII əsrdən başlayaraq çiçəyə qarşı peyvənd tətbiq edildi.
4. İlk peyvəndin nəticəsi uğursuz oldu.

Ç Mətnin məzmununa görə ardıcılığı müəyyən edin. Yarımbaşlıqları mətnin hissələri ilə uyğunlaşdırın.

- A. Nəticəsiz axtarışlar.
- B. İlk eksperiment və dünyanın xilas.
- C. Ölüm qoxuyan “çiçək”.
- D. Inəklər insanların köməyinə necə çatdılar?

Giriş

Əsas hissə

Sonluq

D Mətnin giriş hissəsindən əsas hissəsinə keçid yaradan cümləni seçin. Fikrinizi əsaslandırın.

1. Görəsən, Eduard Cenner kim olmuşdur?
2. Bəs insanlar bu xəstəlikdən necə xilas oldular?
3. Peyvəndin insanlara faydası oldumu?

E “Peyvəndin ixtirası” mətnini yazmaqda müəllifin məqsədi nədir?

Ə Mətnin məzmununu üç cümlə ilə ifadə edib yazın.

2

A

İnsanlar hansı xəstəliklərə qarşı peyvənd olunur? Bəs siz hansı xəstəliyə qarşı peyvənd olunmusunuz?

B

Qruplarla iş

“Yoluxucu xəstəliklər” haqqında mətni dinləyin.

Aşağıdakı məlumat vərəqlərindən istifadə etməklə bu mövzuda plakat hazırlayın.

SUÇİÇƏYİ VİRUSU

Yoluxma yolu: xəstə insanla təmas və hava-damcı vasitəsilə.

Əsas əlamətləri: ortasında su olan qırmızı, balaca ləkələr, dözülməz qaşınma, bədəndə yüksək hərarət, iştahasızlıq.

Qorunma yolu: xəstə ilə təmas etməmək.

Əlavə məlumat: İstənilən yaşda xəstəliyə yoluxmaq olar. Xəstəlikdən sonra ömürlük immunitet yaranır.

QIZILCA VİRUSU

Yoluxma yolu: hava-damcı vasitəsilə.

Əsas əlamətləri: bədəndə hərarət və səpgi.

Qorunma yolu: xəstə ilə təmas etməmək, peyvənd etdirmək.

Əlavə məlumat: Xəstəliyin ilk dörd günündə insan başqalarını yoluxdura bilər. Xəstəlikdən sonra ömürlük immunitet yaranır.

QRİP VİRUSU

Yoluxma yolu: hava-damcı vasitəsilə.

Əsas əlamətləri: qızdırma və titrətmə, öskürək, bədəndə ağrılar, halsızlıq, gözlərin yaşarması.

Qorunma yolu: xəstə ilə təmas etməmək, gigiyenaya ciddi riayət etmək.

Əlavə məlumat: Heyvanlar və quşlar da bu virusa yoluxur.

GÖYÖSKÜRƏK VİRUSU

Yoluxma yolu: hava-damcı vasitəsilə.

Əsas əlamətləri: uzun çəkən kəskin öskürək, nəfəsalmada çətinlik, öskürəkdən sonra təqətsizlik.

Qorunma yolu: xəstə ilə təmas etməmək, peyvənd etdirmək.

Əlavə məlumat: Xəstəliyə daha çox 5 yaşa qədər peyvənd olunmamış uşaqlar yoluxurlar.

3

A

Mətni oxuyun və əldə etdiyiniz məlumatlar əsasında məlumat vərəqi hazırlayın.

STETOSKOPUN İXTİRASASI

Bir dəfə Parisdə gəzinti zamanı fransız həkim Rene Lennekin diqqətini iki uşaq cəlb edir. Onlardan biri ağac çubuğunun bir tərəfini qulağına dirəmişdi, digəri isə çubuğun o biri tərəfini taqqıldadırdı. Uşaqların oyununu müşahidə edən həkim səsin bu yolla daha yaxşı ötürülə biləcəyini düşündü.

Rene kağız vərəqi boru şəklində bükərək açılmaması üçün kağız lentlə bağladı. Kağız borunun bir tərəfini xəstənin sinəsinə, digər tərəfini isə öz qulağına dirədi. Bu yolla o, xəstənin ürək döyüntüsünü açıq-aydın eşitməyə başladı.

O öz ixtirasını “stetoskop” adlandırdı. Bu söz yunan-cadan tərcümədə “döş qəfəsi” anlamını verir. Sonralar Lennekin 1816-cı ildə etdiyi ixtira təkmilləşdirilərək müasir həkimlərin istifadə etdiyi fonendoskopun yaradılmasına imkan verdi.

Lennekin stetoskopu

Müasir stetoskop

B Sizcə, Eduard Cenner və Rene Lennek hansı bacarıqları sayəsində ixtiraçı oldular?

C “Tibbi ixtiralar” mətnini dinləyin. Aşağıdakı suallar üzrə qeydlər götürün və mətni nəql edin.

1. Mətnə hansı tibbi alətlərin ixtirasından bəhs edilir?
2. Penisillinin kəşfi insanları hansı xəstəliklərdən xilas etdi?
3. İlk tibbi termometr kim tərəfindən yaradılmışdır?
4. Rentgen aparatı tibdə nə üçün istifadə edilir?

Ç Mətnə əldə etdiyiniz məlumatlar və şəkillər əsasında termometrin təkmilləşməsi haqqında danışın.

Civəli termometr

Elektron termometr

İnfraqırmızı, kontaktsız termometr

D Bu fəsildə öyrəndiyiniz tibbi terminlər əsasında lüğət tərtib edin.

Dil qaydaları **DURĞU İŞARƏLƏRİ**

- 4 A** Nümunələr əsasında **o, bu** əvəzliliklərindən sonra vergülün işlənmə qaydasını izah edin.

1. *O oxuyur və yazır.*
2. *O, sərgidəki kitablar haqqında məlumat verir.*
3. *Bu qadın Əhmədin anasıdır.*
4. *O qız bizim binada yaşayır.*
5. *O bizə hər şeyi izah edəcək.*
6. *O, qırmızı gülləri çox sevir.*

- B** Uyğun yerlərdə vergülü əlavə etməklə cümlələri köçürün.

1. Unutma Aydan sabah səhər görüşməliyik.
2. O gülür əylənir rəqs edirdi.
3. Bir sözlə nəticələr çox yaxşıdır.
4. Murad Elşən Tahir eyni komandada oynayırlar.
5. Biz elə izah etməliyik ki onlar anlaya bilsinlər.
6. Araz sən bunu bilmirsən?

- C** Verilmiş nümunələrdə üç nöqtənin funksiyasını izah edin.

1. Təhsil hər bir dövlətin, ölkənin, cəmiyyətin həyatının, fəaliyyətinin mühüm bir sahəsidir... (Heydər Əliyev)
2. Dayan, dayan. Sənə sözüm var...
3. Mən... Mən... Mən bunu bacarmaram.

- Ç** İxtisar edilmiş və rəqəmlə yazılmış sözləri tam ifadə etməklə cümlələri oxuyun.

• Nümunə •

Yazılış: A.Şaiqin doğum tarixi və yeri: 14.02.1881, Tiflis şəh.

Oxunuş: Abdulla Şaiqin doğum tarixi və yeri: 1881-ci il fevralın 14-ü, Tiflis şəhəri.

1. Arzu işlərini bu cür planlaşdırdı:

- 1) nahar etmək 2) dərnyəyə getmək 3) istirahət etmək

2. Sizi III gün saat 9-da teatrın qarşısında qarşılayacaqlar.

3. Kisədəki onun çəkisi 45,5 kiloqramdır.

- D** Cümlələrdə çatışmayan durğu işarələrini müəyyən edin.

1. Uşaqlar İxtiralar adlı divar qəzeti tərtib etdilər.
2. Arzu öz-özünə düşündü: Mən qalib olmalıyam.
3. Jül Vernin Hava şarında beş həftə əsəri maraqlı idi.
4. Dünən kinoteatrda Sehrli xalat filmi nümayiş olundu.

TERMINLƏRİN İZAHİ

- abzas** – nəsrə (hekayə, nəğil, rəvayət) yazılmış mətnin məzmunca bitkin hissəsi.
- açar söz** – mətnin məzmununu, mahiyyətini ifadə edən söz və ya söz birləşməsi.
- aforizm** – müəllifi məlum olan, dərin mənalı fikir ifadə edən cümlə; kəlam. Məsələn: *“Həyatında iki gün ən vacib günlərdir: biri – doğulduğun gün, o biri – nə üçün doğulduğunu başa düşdüyün gün”*. (Mark Tven). Həmçinin bax: *atalar sözü*.
- ahəng qanunu** – sözlərdə qalın saitlərin qalınları, incə saitlərin incələri izləməsi; məsələn: *kəpənək, bahar, səliqəli, aqronom, öyüd* və s.
- alqış** – xeyirxah dilək, arzu bildirən ifadə; məsələn: *Adın dillərdə əzbər olsun*.
- anket** – qabaqcadan hazırlanmış suallara cavab almaq üçün sorğu vərəqi.
- annotasiya** – kitabın, əsərin və ya hər hansı mətnin qısa məzmunu.
- antonimlər** – əksmənalı sözlər; məsələn: *qalın – nazik*. Həmçinin bax: *sinonimlər*.
- arqument** – fikrin doğruluğunu əsaslandırmaq üçün gətirilən sübut – fakt və ya məntiqi mühakimə.
- atalar sözü** – müəllifi bilinməyən, ibrətamiz məzmunu olan qısa kəlam. Məsələn: *Yalan ayaq tutar, amma yeriməz*. Həmçinin bax: *aforizm*.
- bağlayıcı** – cümlə üzvləri və ya cümlələr arasında əlaqə yaradan köməkçi nitq hissəsi. Həmçinin bax: *nitq hissələri*.
- baş qəhrəman** – əsərdə yazıçının məqsədini əks etdirən əsas obraz. Həmçinin bax: *obraz*.
- başlıq** – əsərin, mətnin adı; sərlövhə. Həmçinin bax: *yarımbaşlıq*.
- bayatı** – hər misrası 7 hecadan ibarət dördmisralıq şeir forması.
- bədii mətn** – müəllifin təxəyyülü əsasında yazılmış mətn. Həmçinin bax: *informativ mətn*.
- bənd** – şeirin iki və daha artıq misradan ibarət olan bitkin hissəsi. Həmçinin bax: *misra*.
- bənzətmə** – hər hansı varlıq və ya hadisənin müəyyən əlamətə görə başqa varlıq və ya hadisəyə bənzədilməsi; məsələn: *bal kimi şirin qarpız*.
- cümlə** – bitmiş fikir ifadə edən söz və ya sözlər.
- cümlə üzvləri** – cümlədə bir-biri ilə bağlı olan, müəyyən bir suala cavab verən söz və ya söz birləşmələri.
- cümlənin baş üzvləri** – cümlədə fikrin mahiyyətini əks etdirən üzvlər: mübtəda və xəbər.
- cümlənin ikincidərəcəli üzvləri** – cümlənin baş üzvlərini izah edən, onların ifadə etdiyi məlumatları genişləndirən cümlə üzvləri.
- çoxmənalı söz** – ilkin (əsas) mənə ilə yanaşı, əlavə, törəmə mənaları olan söz; məsələn: *qol: insanın qolu, çayın qolu*. Həmçinin bax: *omonimlər*.
- dastan** – şifahi xalq ədəbiyyatının həcmcə ən böyük növü.
- defis** – mürəkkəb sözlərin tərkib hissələri, eləcə də rəqəmlə şəkilçi arasında işlənən, sətirdən sətərə keçirmədə və s. hallarda istifadə olunan üfüqi qısa xətt şəklində işarə (-); *gec-tez, 9-cu*.
- dırnaq işarəsi** – mətnə sitatları, əsər, qəzet, jurnal, şirkət və s. adları fərqləndirmək üçün işlədilən qoşa durğu işarəsi (« » və ya “ ”); məsələn: *Konfutsi demişdir: “Qaranlıqı söyməkdənsə, bir şam yandır”, “Azərbaycan” qəzeti, “Səfillər” əsəri*.
- dialoq** – iki və ya daha çox şəxs arasında aparılan danışq, söhbət.
- dodaqlanan saitlər** – tələffüz edilərkən dodaqların dairəvi şəkil aldığı saitlər: [o],[ö],[u],[ü].

dodaqlanmayan saitlər – dodaqların vəziyyətinə görə saitlərin növlərindən biri: [a], [ı], [e], [ə], [i].

durğu işarələri – yazıda sözlər, cümlələr arasında qoyulan işarələr: nöqtə (.), vergül (,), nöqtəli vergül (;), iki nöqtə (:), sual işarəsi (?), nida işarəsi (!), mötərizə (), dırnaqlar (" "), tire (–).

əlan – bildiriş, xəbər, məlumat.

elmi-fantastik əsər – qeyri-adi hadisələrin yer aldığı, təxəyyül və elmi fikirlər əsasında yazılan əsər.

ensiklopediya – tarixi şəxsiyyətlər, hadisələr, ölkələr və s. haqqında məlumatların, müxtəlif sahələrə dair terminlərin izah olunduğu kitab.

epizod – bədii əsərdə təsvir edilən hadisə, səhnə.

esse – müəyyən bir mövzu ilə bağlı fikir və mülahizələri əks etdirən kiçikhəcmli mətn.

ədat – söz və ya cümlənin təsir gücünü artıran köməkçi nitq hissəsi. Məsələn: *Axı onun nə günahı var?*

əfsanə – qeyri-adi, möcüzəli və fantastik hadisələrin təsvir olunduğu əsər.

əksmənalı söz – bax: *antonimlər*.

əlifba – müəyyən qaydada sıralanan hərflərin məcmusu.

əmr cümləsi – əmr, xahiş, məsləhət bildirən cümlələr; məsələn: *Uşağa su verin. Dərslərinə yaxşı hazırlaş.*

ərəb rəqəmləri – əksər xalqlarda istifadə olunan on işarədən ibarət rəqəm dəsti: 0, 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9.

əsas nitq hissələri – leksik mənasına və qrammatik xüsusiyyətlərinə görə qruplaşan sözlər: isim, sifət, say, əvəzlilik, feil, zərf.

feil – hərəkət bildirən, nə etdi? nə edir? nə edəcək? və s. suallara cavab verən əsas nitq hissəsi; məsələn: *aldı, oxuyur, gedəcək*.

feili birləşmə – əsas tərəfi feillə ifadə olunan söz birləşməsi; məsələn: *kəndə gedəndə, kitab oxumaq*.

feili xəbər – şəxsə və zamana görə dəyişən feillərlə ifadə olunan xəbər; məsələn: *Biz teatra gedirik*.

frazoloji birləşmə – ümumi mənası tərkibindəki sözlərlə birbaşa əlaqələnməyən söz birləşməsi; məsələn: *baş sındırmaq* (çətin bir məsələ üzərində dərinlən düşünmək).

gündəlik – hadisələrin, müşahidələrin, fikir və duyğuların qeyd olunduğu dəftər, bloknot.

haşiyə – mətnə işlənmiş müəyyən söz və ya ifadələri şərh etmək üçün səhifənin aşağı hissəsində və ya kənarında verilən izah.

heca – sözün tələffüz zamanı asanlıqla bölünən hissələrindən biri; məsələn: *av-to-mo-bil*.

hekayə – hər hansı əhvalatı nəql edən kiçik bədii nəsr əsəri.

hekayə xəritəsi – hekayənin sxem şəklində tərtib olunmuş planı.

hekayət – müəyyən hadisəni təsvir etməklə hər hansı mənəvi dəyəri oxucunun diqqətinə çatdıran qısa bədii əsər.

həqiqi mənə – sözün hər hansı anlayışı ifadə etmək üçün işlədilən ilkin mənası.

hərf – səsin yazıda işarəsi.

hikmət – müdrik, ibrətamiz söz, kəlam; bu kəlamın ifadə etdiyi fikir.

xarakter – obrazın davranışlarında özünü göstərən xüsusiyyətlərin məcmusu.

xitab – cümlədə müraciət olunanı bildirən söz və ya söz birləşməsi; məsələn: *Arif, dərslərini hazırlamısan?*

xronologiya – tarixdə baş vermiş hadisələrin zaman ardıcılığı.

xüsusi isim – hər hansı varlığı başqalarından fərqləndirmək üçün ona verilən ad: şəxs adı (Toğrul, Aygün), coğrafi ad (Gəncə, Kür), heyvana verilən ad (Məstan, Qırat) və s. Həmçinin bax: ümumi isim.

ideya – yazıçının qələmə aldığı hadisə ilə bağlı oxucuya çatdırmaq istədiyi fikir.

ixtisar – söz və birləşmələrin baş hərflərini və ya hissələrini saxlamaqla düzəldilmiş qısa yazılış forması; məsələn: kq (kiloqram), və s. (və sairə), m (metr), ç.a. (çərşənbə axşamı).

incə sait – saitlərin növlərindən biri: e, ə, i, ö, ü. Həmçinin bax: qalın sait.

informativ mətn – faktlar və məntiqi fikirlər əsasında yazılan, gerçəkliyi, həqiqəti əks etdirmək məqsədi daşıyan mətn. Həmçinin bax: bədii mətn.

isim – əşyanın adını bildirən, *kim? nə? hara?* suallarına cavab verən əsas nitq hissəsi; məsələn: *həkim, Bakı, ümid* və s. Həmçinin bax: xüsusi isim, ümumi isim.

ismi birləşmə – əsas tərəfi isim, sifət, say və ya əvəzliliklə ifadə olunan söz birləşməsi. Məsələn: *kitabın səhifəsi, dünya gözəli, şagirdlərdən ikisi.*

ismi xəbər – şəxsə və zamana görə dəyişən feillərdən başqa digər nitq hissələri ilə ifadə olunan xəbər; məsələn: *Mənim vətənim Azərbaycanıdır.*

istinad – məlumatın doğruluğunu sübut etmək üçün hər hansı mənbəyə əsaslanma.

işarə əvəzlilikləri – işarə məqsədilə işlədilən, əsasən, sifəti, bəzən ismi və zərfi əvəz edən əvəzliliklər: *o, bu, elə, belə, həmin.*

izahlı lüğət – sözlərin izahını verən, onların mənalarını nümunələrlə açan lüğət.

janr – özünəməxsus tərz və üsluba malik əsər tipi; məsələn, ədəbiyyatda dastan, roman, hekayə; təsviri incəsənətdə portret, peyzaj; musiqidə simfoniya, uvertüra və s. janrlar var.

jest – danışarkən fikri daha təsirli çatdırmaq üçün edilən əl-qol hərəkəti.

kəlam – müdrik, ibrətamiz fikir; atalar sözü, aforizm.

konkret isim – gözlə görünən, əl ilə toxunulan və varlığını hiss etdiyimiz əşyaların adlarını bildirən isim; məsələn: *dağ, ev, qələm, insan, qutu* və s. Həmçinin bax: mücərrəd isim.

kök – sözün heç bir şəkilçi qəbul etməyən, ayrılıqda məna ifadə edən hissəsi; məsələn: üzüm-lük-də.

köməkçi nitq hissələri – yalnız qrammatik mənası olan, heç bir suala cavab verməyən nitq hissələri: *bağlayıcı, qoşma, ədat, modal söz, nida.*

qəfiyə – şeirdə: misraların son söz və ya səslərinin uyğunluğu, həmahəngliyi. Məsələn:

Çox keçmişəm bu dağlardan,

Durnagözlü bulaqlardan,

Eşitmişəm uzaqlardan

Sakit axan Arazları,

Sınamışam dostu-yarı. (S.Vurğun)

qalın sait – saitlərin növlərindən biri: a, ı, o, u. Həmçinin bax: incə sait.

qaravəlli – nağıl danışarkən əvvəldə söylənen məzəli parça; nağılbaşı.

qoşma – sözlərə qoşularaq müəyyən məna çaları (istiqlal, məsafə, bənzərlik və s.) yaradan köməkçi nitq hissəsi; məsələn: *parka tərəf, şəhərədək, quş kimi.*

qrammatik məna – sözlərin hansı nitq hissəsinə aid olması, quruluşca növü, cümlədə vəzifəsi və digər xüsusiyyətlərinin məcmusu.

lakonik ifadə – dərin məzmunlu qısa, yığcam ifadə.

leksik məna – sözün ifadə etdiyi anlayış, məzmun; məsələn, «azadlıq» sözünün müstəqillik, sərbəstlik bildirməsi onun leksik mənasıdır.

lətifə – gülməli, məzəli əhvalat haqqında qısa hekayə.

lüğət – sözlərin düzgün yazılışını, tələffüzünü, mənasını və ya başqa dillərə tərcüməsini əks etdirən kitab; sözlük. Lüğətlərdə sözlər əlifba sırası ilə düzülür.

məcaz – hadisə və ya varlıq haqqında daha aydın təsəvvür yaratmaq üçün başqa hadisə və ya varlığa xas əlamətlərdən istifadə olunması. Məsələn: *Günəş dağların arxasında gizləndi.*

məcəzi məna – sözün sonradan qazandığı törəmə məna. Məsələn, küçənin ayağı ifadəsində “ayaq” sözü məcəzi mənada işlənmişdir. Həmçinin bax: *haqiqi məna.*

mənbə – fikirləri əsaslandırmaq üçün istifadə olunan yazılı abidə, sənəd, əsər.

məsəl – mənşəyi müəyyən əhvalatla (rəvayət, lətifə və s. ilə) bağlı olan və ona bənzər situasiyalarda işlədilən məşhur ifadə.

məzmun – əsərdə bəhs edilən hadisə və fikirlərin mahiyyəti, şərh.

mifik obraz – əfsanə və əsatirlərdə hadisələrin iştirakçısı; sehrli qüvvə.

miqdar sayı – əşyanın miqdarını bildirən və *neçə? nə qədər?* suallarına cavab verən saylar; məsələn: *iki, beş, az, çox* və s. Həmçinin bax: *sıra sayı.*

mimika – hiss və əhvali-ruhiyyənin üz əzələlərinin hərəkəti ilə ifadəsi.

misra – şeirin ayrılıqda götürülmüş bir sətiri. Həmçinin bax: *bənd.*

modal söz – danışanın ifadə etdiyi fikrə münasibətini bildirən köməkçi nitq hissəsi; məsələn: *yəqin, əlbəttə, təəssüfki, nəhayət* və s.

mötərizə – iki yarım dairəvi xətdən ibarət qoşa durğu işarəsi – (). Cümlələrdə əlavə məlumatı ifadə etmək üçün istifadə olunur; məsələn: *Kenquru (vətəni Avstraliyadır) kişili heyvandır.*

mövzu – əsərin həsr olunduğu əsas problem, məsələ; məsələn: *vətənpərvərlik, qəhrəmanlıq, anaya məhəbbət* və s.

mübaligə – məcazın növlərindən biri: təsvir olunan hadisənin, varlığın, əlamətin həddən artıq şişirdilməsi. Məsələn: *Qaraca Çobanın sapandla atdığı daş yerə düşməzdi, əgər düşsə idi, yeddi il orada ot bitməzdi. (Kitabi-Dədə Qorqud)*

mübtəda – cümlədə haqqında danışılan varlığı bildirən, *kim? nə? hara?* suallarına cavab verən baş üzv; məsələn: *Bakı gözəl şəhərdir.*

mücərrəd isim – gözlə görünən varlığı deyil, yalnız düşüncələrdə mövcud olan anlayışı ifadə edən isim; məsələn: *sevgi, azadlıq, ınam* və s. Həmçinin bax: *konkret isim.*

müəllif – hər hansı əsəri yaradan şəxs.

mühakimə – müəyyən mövqeyi ifadə edən fikir, mülahizə.

mülahizə – müəyyən problemlə bağlı yürüdülmüş fikir; rəy, nöqteyi-nəzər.

mündəricat – kitabın hissələrinin adlarını, başlıq və yarımbaşlıqlarını göstərən siyahı.

mürəkkəb ad – söz birləşməsi şəklində olan şəxs, yer, əsər, ölkə, tarixi gün və s. adları.

mürəkkəb cümlə – iki və daha artıq sadə cümlənin məna və qrammatik cəhətdən birləşməsindən yaranan cümlə; məsələn: *Yaxınlıqdakı kolluqdan xışıltı səsi gəldi, əsgər cəld silahını götürdü.*

mürəkkəb söz – iki və daha artıq sözün birləşməsindən əmələ gələrək yeni məna bildirən söz; məsələn: *dəvəquşu, tez-tez, giriş-çıkış* və s.

müsahibə – müəyyən məsələ ilə bağlı hər hansı şəxslə aparılan söhbət.

nağıl – adətən, sehrli qüvvələrin iştirak etdiyi uydurma hadisələr haqqında əsər.

nəqli cümlə – müəyyən bir hadisə, varlıq haqqında məlumat vermək məqsədi daşıyan cümlə; məsələn: *Bu gün piknikə gedəcəyik.*

nəsr – vəznə, qafiyəsi olmayan, danışq dilinə xas cümlələrdən ibarət bədii nitq forması. Nağıl, rəvayət, əfsanə və s. əsərlər, əsasən, nəslrlə yazılır.

nida – insanın hisslərini (həyəcan, qorxu, heyranlıq və s.) ifadə edən köməkçi nitq hissəsi; məs.: *Ay! Oh! Ax! Uf!* və s.

nida cümləsi – yüksək hiss-həyəcanla deyilən və sonunda nida işarəsi qoyulan cümlə; məsələn: *Ah, nə gözəl gündür!*

nitq hissələri – sözlərin ümumi qrammatik mənaya görə bölündüyü qruplar. Həmçinin bax: *əsas nitq hissələri, köməkçi nitq hissələri.*

nöqtə – cümlə sonunda işlənən, həmçinin ixtisar olunmuş sözlərin sonunda (və s. və i.a.) qoyulan durğu işarəsi (.).

obraz – əsərdəki hadisələrin iştirakçısı; surət. Həmçinin bax: *baş qəhrəman.*

omonimlər – deyilişi və yazılışı eyni, mənaca tamamilə fərqli olan sözlər; məsələn: *buruq* – *neft quyusu* və *buruq* – *qıvrım, burulmuş.*

orfoqrafiya lüğəti – sözlərin düzgün yazılışını əks etdirən lüğət.

plakat – küçə və ya ictimai yerlərdə məlumat, çağırış məqsədilə asılan qısa mətnli, böyük şəkilli elan.

rəvayət – şifahi xalq ədəbiyyatı nümunəsi; tarixi şəxsiyyətlər və hadisələr haqqında bədii əsər.

rəy – hər hansı əsər haqqında müsbət və mənfi fikirləri əks etdirən mətn, yazı.

ritm – şeirdə səs və pauzaların müntəzəm təkrarı vasitəsilə yaranan ahəngdarlıq; vəzn.

Roma rəqəmləri – sıra sayını bildirmək üçün istifadə olunan işarələr: I, V, X, L, C və s.

sait – tələffüz zamanı uzadıla bilən danışq səsləri: a, e, ə, ı, i, o, ö, u, ü.

samit – tələffüz zamanı ağız boşluğunda müəyyən maneələrə rast gələn danışq səsləri.

sərlövhə – bax: *başlıq.*

səs – şifahi nitqdə sözü təşkil edən, ayrıca tələffüz oluna bilən elementlərdən biri; nitq vahidi.

sətir – hər hansı bir mətnin bir xətdə yazılmış hissəsi, yazı sırası.

sıra sayı – əşyanın sırasını bildirən və *neçənci?* sualına cavab verən say; məsələn: *dördüncü, otuzuncu, sonuncu.*

sifət – varlığın əlamət və ya keyfiyyətini bildirən nitq hissəsi.

sinonimlər – yazılışı və deyilişi müxtəlif olan, lakin eyni və ya yaxın mənaları bildirən sözlər; məsələn: *şir* – *aslan*; *qoçaq* – *cəsur* və s.

sitat – öz fikrini əsaslandırmaq və ya aydınlaşdırmaq üçün başqasının söylədiklərindən gətirilən dəqiq çıxarışlar; məsələn: M.Ə.Rəsulzadə demişdir: *“Bir kərə yüksələn bayraq bir daha enməz!”*

söz – səslərin birləşməsindən əmələ gələrək müəyyən mənə bildirən nitq vahidi; kəlmə.

söz birləşməsi – iki və daha artıq sözün mənə və qrammatik cəhətdən birləşməsi; məsələn: *ana laylası, gözəl insan.*

ssenari – əsasən, obrazların nitqindən ibarət olan mətn.

sual cümləsi – sual verib cavab almaq məqsədilə işlədilən cümlə; məsələn: *Sənin ana dilin Azərbaycan dilidir?*

sual əvəzlilikləri – varlıq, onun əlaməti, miqdarı, hərəkəti və s. haqqında sual bildirən əvəzliliklər: *kim? nə? hansı? necə? neçə? hara? nə qədər? nə vaxt?* və s.

şeir – ritmə (vəznə) malik, adətən, müəyyən misraları qafiyələnən ahəngdar əsər.

şəxs adları – insanları bir-birindən fərqləndirmək üçün verilən adlar; məsələn: *Zərifə, Oqtay İmanov* və s.

şəxs əvəzlilikləri – ismi əvəz edən, *kim? nə?* suallarından birinə cavab verən əvəzliliklər: *mən, sən, o, biz, siz, onlar*.

şəxsləndirmə – əsərlərdə insana xas keyfiyyətlərin cansız varlıqlara və ya heyvanlara aid edilməsi; məsələn, təmsillərdə quş və heyvan obrazları şəxsləndirilir.

şəkilçi – sözün ayrılıqda işlənməyən, leksik mənaya malik olmayan hissəsi; şəhər-lər-in.

şərh – fakt və hadisələr haqqında izahedici qeyd, mühakimə.

şifahi xalq ədəbiyyatı – dəqiq, konkret müəllifi olmayan əsərlərin (nağıl, əfsanə, bayatı və s.) məcmusu.

şüar – müəyyən istəyi, ideyanı yığcam şəkildə ifadə edən müraciət; çağırış. Məsələn: *Yaşasın Azərbaycan ordusu!*

tapmaca – hər hansı varlıq və ya hadisəni bənzətmə yolu ilə təsvir edən, sual kimi təqdim olunan kiçikhəcmli əsər; bilməcə. Məsələn:
*Tap-tapı, dəmir qapı,
On iki yarpaq, iki budaq. (saat)*

termin – müxtəlif elm və peşə sahələri ilə bağlı olan sözlər; məsələn: *operetta, akvarel, kvadrat* və s.

təxəyyül – nəyisə xəyalında təsəvvür etmə, canlandırma; yaradıcılıq fantaziyası.

təmsil – insanlara xas olan mənfi və müsbət cəhətləri ayrı-ayrı əşya, bitki və heyvanların timsalında əks etdirən kiçik əsər.

tire – yazıda (əsasən, dialoqlarda) istifadə olunan üfüqi xətt şəklində durğu işarəsi (–).

üç nöqtə – fikrin bitmədiyini bildirən durğu işarəsi (...).

ümumi isim – eynicinsli əşyaları bildirən isim; məs.: *kitab, don, su, məhəbbət, həyat*.
Həmçinin bax: *xüsusi isim*.

vergül – sözləri, cümlənin tərkib hissələrini ayıran, nitqdə fasiləni vurğulayan durğu işarəsi (,).

yaddaş xəritəsi – mətnlə bağlı götürülən qeydləri qruplaşdırmaq üçün sxem və ya cədvəl.

yaxınmənalı söz – bax: *sinonimlər*.

yarımbaşlıq – əsərin bitkin bir hissəsinin başlığı, sərlövhəsi.

yer adları – hər hansı coğrafi ərazinin (şəhər, kənd, çay, göl, dağ, dəniz və s.) xüsusi adı; məsələn: *Gəncə, Şahdağ, Maralgöl, Xəzər*.

yumor – hadisələrin gülməli, məzəli şəkildə təsviri; bu təsvirin insanda yaratdığı hiss.

zərf – hərəkətin tərzini, zamanını, miqdarını, yerini və s. bildirən əsas nitq hissəsi.

BURAXILIŞ MƏLUMATI

*Ümumi təhsil müəssisələrinin 4-cü sinifləri üçün
Azərbaycan dili fənni üzrə
dərslük
Tədris dili
(2-ci hissə)*

Tərtibçi heyət:

Müəlliflər	Rəfiq İsmayilov Ülkər Nurullayeva Şəhla Zahidova İradə Bayramova Aysel Xanaliyeva Könül Cəlilova
------------	---

Layihə rəhbəri	Rəfiq İsmayilov
-----------------------	------------------------

Dil-üslub redaktoru	Əsgər Quliyev
Bədii redaktor	Tələh Məlikov
Texniki redaktor	Zeynal İsayev
Dizayner	Tələh Məlikov
Rəssam	Elmir Məmmədov
Korrektor	Fəridə Ziyadova

Azərbaycan Respublikası Elm və Təhsil Nazirliyi (qrif nömrəsi: 2020-088)

Müəlliflik hüquqları qorunur. Xüsusi icazə olmadan bu nəşri və yaxud onun hər hansı hissəsini yenidən çap etdirmək, surətini çıxarmaq, elektron informasiya vasitələri ilə yaymaq qanuna ziddir.

ISBN 978-9952-550-07-8

Hesab-nəşriyyat həcmi 10,8. Fiziki çap vərəqi 14.
Səhifə sayı 112. Kəsimdən sonra: 220 × 275. Kağız formatı: 57 × 90 ¹/₈.
Şriftin adı və ölçüsü: Calibri, 14 pt. Ofset kağızı. Ofset çapı.
Sifariş __. Tiraj: 4000. Pulsuz. Bakı – 2022.

Əlyazmanın yığma verildiyi və çapa imzalandığı tarix: 00.00.2022

Çap məhsulunu hazırlayan:
Azərbaycan Respublikasının Təhsil İnstitutu (Bakı ş. A.Cəlilov küç., 86)

Çap məhsulunu istehsal edən:
“Max Ofset” MMC (Bakı ş., Aşurbəyovlar küç., 8 A).

Pulsuz

Əziz məktəbli !

Bu dərslik sizə Azərbaycan dövləti tərəfindən bir dərs ilində istifadə üçün verilir. O, dərs ili müddətində nəzərdə tutulmuş bilikləri qazanmaq üçün sizə etibarlı dost və yardımçı olacaq.

İnanırıq ki, siz də bu dərsliyə məhəbbətlə yanaşacaq, onu zədələnmələrdən qoruyacaq, təmiz və səliqəli saxlayacaqsınız ki, növbəti dərs ilində digər məktəbli yoldaşınız ondan sizin kimi rahat istifadə edə bilsin.

Sizə təhsildə uğurlar arzulayırıq!

